।।શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ।।

।। श्रीविट्ठलनाथ प्रभुचरण विरचितो ।।

भक्तिहंसः

કર્મ જ્ઞાન અને ઉપાસનામાત્રમાં પરાયણ પુરુષો છે તે તે તે મતના અનુસારે ભક્તિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે, પણ તેઓ ભક્તિના યથાર્થ તત્ત્વને જાણતા નથી, માટે તેના મતનો નિરાસ કરવાની ઈચ્છાથી ભક્તિમાર્ગમાં સિદ્ધસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા માટે શ્રીગુંસાઈજી બે શ્લોકથી મંગલાચરણ કરે છે :

जयन्ति पितृपादाब्जरेणवो यत्प्रसादतः।
भक्तिः प्राप्ता तदन्यायध्वमोहाभावश्च पण्डितैः।।१।।

અર્થઃ પિતાશ્રી મહાપ્રભુજીના ચરણારવિંદની રજ સર્વત્ર ઉત્કર્ષથી વર્ત્તે છે, જે રજના પ્રસાદથી પંડિતોએ ભક્તિ અને તે સિવાયના પ્રાપ્તિના માર્ગમાં મોહનો અભાવ મેળવેલો છે. (૧)

मन्त्रोपासनवैदिकतान्त्रिकदीक्षार्चनादिविधिभिर्यः।
अस्पृष्टो रमते निजभक्तेषु स मेऽस्तु सर्वस्वम्।।२।।

અર્થઃ મંત્ર, ઉપાસના, વૈદિક તથા તાંત્રિક દીક્ષા અને અર્ચનાદિકા વિધિઓ જે ભગવાનને પહોંચી શકતા નથી અને પોતાના ભક્તોમાં રમણ કરે છે તે ભગવાન્ મારું સર્વસ્વ હો.

એટલે જે કાંઈ કર્મ કરવું હોય તેમાં કાંઈ પણ કામના હોય અને તે કામનાથી ગમે તે મંત્રનો જપાદિક કરે તેથી ભગવાન્ વશ થતા નથી; તેમ પુરુશ્ચરણપૂર્વક તેનું સાધન કરવું તે ઉપાસના કહેવાય છે, વૈદિક મંત્રથી વિધિપૂર્વક દીક્ષા લેવાય છે, અને નારદપંચરાત્ર વગેરે આગમમાં કહેલી તે તાંત્રિક દીક્ષા કહેવાય છે, દ્રવ્યાદિક વડે કોઈની પાસે પૂજનાદિક કરાવવું તે અર્ચન કહેવાય છે, ઈત્યાદિક વિધિને અધીન ભગવાન્ નથી, પણ કેવળ ભક્તિને અધીન જ છષ, તેથી પોતાના ભક્તોમાં પ્રીતિ માને છે તે ભગવાન્ મારું સર્વસ્વ હો. એટલે મારી બુદ્ધિ અન્યત્ર ક્યાંય પણ આસક્ત નહીં થતાં તેમાં આસક્ત રહો. ત્યાં શંકા થશય કે આ અપૂર્વ ગ્રંથ કરવાનો પરિશ્રમ કરવાથી શું ફલ છે! જ્ઞાના કર્મ અને ભક્તિના પદાર્થોનું શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કરેલ છે તેથી તે બાબતનો કાંઈ સંદેહ નથી, માટે અપ્રસિદ્ધ બાબત સિદ્ધ કરવામાં કાંઈ પ્રમાણ દેખાતું નથી તેથી નવીન ગ્રંથનો પ્રારંભ ન કરવો તે ઉત્તમ છે! એમ શંકા થાય ખરી, પણ જો કોઈ બાબતમાં સંદેહ ન રહે તેવો ક્યાંય નિર્ણય જોવામાં આવતો હોય તો પછી નવીન ગ્રંથ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન રહે નહીં; પણ તેવો નિર્ણય જ ક્યાંય જોવામાં આવતો નથી, કેમકે વેદમાં કહે છે કે આત્માનું શ્રવણ કરવું તેમજ મનન કરવું. ત્યાં શ્રવણાદિક કરવાનો એક વિધિ કહેલો છે અને શ્રીભાગવત્ સપ્તમ સ્કંધમાં પ્રહ્લાદજીએ નવ પ્રકારની ભક્તિમાં શ્રવણકીર્તનાદિક લખેલાં છે, ત્યારે તેમાં સંદેહ થાય છે કે શ્રવણના બે ભેદ છે કે એક પ્રકાર છે! જો શ્રવણના બે ભેદ હોય તો તેનાથી ફલ માગ્યું હોય તે થાય, કેમકે જ્ઞાન અને ભક્તિ બન્નેના અંગરૂપ શ્રવણ સિદ્ધ થાય છે અને કયા અધિકારીએ કયું કરવું એમ અધિકારીનો પણ વિરોધ

આવે, તેમ વેદમાં અને શ્રીભાગવતમાં લખેલ શ્રવણ એક જ પ્રકારનું હોય તો વેદમાં અને શ્રીભાગવતમાં જુદી-જુદી રીતે તે કરવાનું કહેલું છે તેનું અર્થપણું થાય છે, અને તે સિવાય ત્રીજું કહી શકાતું નથી, તેમ કેટલાએક તેને જ્ઞાનરૂપપણું કહે છે અને ભક્તિને તેના અંગપણથી નિરૂપે છે, અને કેટલાએક શુદ્ધસ્નેહરૂપ ભક્તિ છે તેમજ સ્વતંત્ર ફળવાળી છે એમ કહે છે; એવી રીતે અનેક પ્રકારનો સંદેહ છે એવો મનમાં અભિપ્રાય લાવીને આક્ષેપ કરીને શ્રીગુંસાઈજી તે બાબતના વિચારનો ઉપક્રમ કરે છે કે મંત્ર, ઉપસાના વગેરેથી ભગવાનનો સ્પર્શ થતો નથી એમ જે કહ્યું તે તો અપૂર્વ જેવું લાગે છે એમ કોઈ કહે ત્યાં કહે છે કે ખરી વાત છે! અત્યંતાત્યંત અપૂર્વ છે, પણ પૃથ્વીના છિદ્ર જેવા કૂવામાં રહેલા દેડકાના બરાબર તારા જેવાને એ નવીન લાગે છે, પણ વિદ્વાનોને તે અત્યંત અપૂર્વ લાગતું નથી, કેમકે પહેલે જ અનેક પ્રમાણથી તે સિદ્ધ છે, શ્રુતિમાં કહેલ છે કે,

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते ते लभ्यः।

અર્થ-**ऋतं च स्वाध्यायप्रवचनेन च** એ અનુવાદ છે તેમાં સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનનું મુખ્યતપ પણ સિદ્ધ કરેલું છે, તે સારું પ્રથમ તેનો નિષેધ કરીને કોઈ સાધનથી તે આત્મા મળતો નથી એમ બતાવે છે કે ભણાવવું, ધારણ-શક્તિ અને ઘણું ભણવાથી એ આત્મા મળતો નથી, પણ જે જીવને આ મારો છે એમ આત્મીયપણાથી સ્વીકારી તેને તે આત્મા મળે છે. આ ત્રણ બાબતથી આત્મા મળતો નથી લખેલું છે તે તમામ સાધનથી મળતો નથી એમ બતાવવા માટે છે, કારણ કે જેને ભગવાન્ આ પોતાનો છે એમ સ્વીકારે છે તેને જ તે મળે છે, એમ સાધારણ હકીકત કહેલી છે; તેથી જગતમાં ઘણા જીવો છે તેમાંથી જે જીવનો ભગવાન્ આત્મીયપણાથી સ્વીકાર કરે છે તેને ભગવાન્ મળે છે. એટલે ભગવાનના અંગીકાર સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારથી ભગવાન્ મળતા નથી; અર્થાત્ જીવની કૃતિથી જેટલાં સાધન થઈ શકે છે તેથી તે પ્રાપ્ત થતા નથી, તેથી જીવમાં રહેલી મોટાઈ કાંઈ કામની નથી. 'શ્રુતિમાં ભગવાન્ પોતાનાપણાથી સ્વીકારે છે' એમ કહેવું જોઈએ એના સ્થાનમાં 'ભગવાન્ વરે છે' એમ લખ્યું છે તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે જેમ કન્યા ઈચ્છિત પુરુષને જ પોતાના પતિપણાથી વરે છે અથવા વર જેમ કન્યા ઈચ્છિત કન્યાને જ પોતાના સ્ત્રીપણાથી વરે છે, તેમ ભગવાન્ પોતાની ઈચ્છિત કન્યાને જ પોતાના દાસપણાથી સ્વીકારે છે; એટલે જેમ વર પોતાને ઈચ્છિત કન્યા વરે છે તે પછી તે કન્યાનો બીજે સ્થલે વિનિયોગ થતો નથી, તેમ જે જીવનો ભગવાને અંગીકાર કરેલો છે તે જીવનો પણ બીજે વિનિયોગ થતો નથી. જેમ લૌકિક પતિ પોતાની સ્ત્રીની બીજા ઉપરની આસક્તિ છોડાવીને પોતામાં આસક્તિ કરાવે છે, તેમજ ભગવાન્ પણ જે જીવનો અંગીકાર કરે છે તેની બીજેથી આસક્તિ છોડાવીને પોતામાં આસકિત કરાવે છે, પણ ભગવાને પોતાના દાસપ-ણાથી સ્વીકાર કરેલો છે કે નહીં તે પ્રથમથી જાણી શકાતું નથી, પણ તેના ફલ ઉપરથી અનુગ્રહનું અનુમાન થાય છે; એટલે બીજેથી આસક્તિ છૂટીને ભગવાનમાં આસક્તિ લાગતી જાય ત્યારે તેનો ભગવાને સ્વીકાર કરેલો છે એમ જાણી શકાય છે. એવી રીતે જ્યારે કોઈ સાધનથી ભગવાન્ મળી શકતા નથી એમ ઉપરથી શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે. ત્યારે વેદાદિકમાં કહેલ ક્રિયાના ફલપણાથી જેમ સ્વર્ગાદિકની પ્રાપ્તિ થાય છે તેવી રીતે ભગવાનમાં કોઈ વિધિનો સંબંધ લાગુ પડતો નથી, કેમકે યજ્ઞાદિક આપણે કરી શકીએ છીએ તે પ્રમાણે ભગવાનનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવો એ આપણા હાથમાં નથી, માટે આપણી કૃતિથી તે સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી. યજ્ઞાદિકમાં ઈંદ્રાદિક દેવતા-ઓના ઉદ્દેશથી જેમ હોમ વગેરે થાય છે, ત્યાં ઉદ્દેશપણાથી ઈંદ્રાદિકનો સંબંધ હોય છે, એવી રીતે ભગવાનના ઉદ્દેશથી જે કરવું હોય તે થઈ શકે છે; તેથી ભગવાનનો સંબંધ થાય છે એમ માની શકાય છે એમ કોઈ કહે ત્યાં

પણ કહીએ છીએ કે વેદમાં કહેલ છે કે ''ભગવાન્ સર્વને પોતાને વશ રાખે છે અને સર્વના ઈશ્વર છે''. તેમ શ્રીભાગવત્ સપ્તમ સ્કંધમાં પ્રહ્લાદજીએ કહેલ છેઃ

देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गन्धर्वं एव वा। भजन् मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान् स्याद्यथा वयम्।।

અર્થ – દેવ, અસુર, મનુષ્ય, યક્ષ કે ગંધર્વ હોય તે પણ મોક્ષ આપનાર ભગવાનના ચરણારવિંદનું ભજન કરતો હોય તો તે કલ્યાણવાળો થાય છે, જેમ આપણે દૈત્ય છતાં એમનું ભજન કરીએ છીએ તો કલ્યાણવાળા થયા છીએ. વળી એકાદશ સ્કંધમાં શુકદેવજીએ પરીક્ષિત પ્રત્યે કહેલ છે;

को नु राजन् इन्द्रिययान् मुकुन्दचरणाम्बुजम्। न भजेत् सर्वतोमृत्युरुपास्यमरोत्तमैः।।

અર્થ – ચોતરફ જેને મૃત્યુ છે એવો ઈંદ્રિયવાળો કયો પુરુષ દેવતાઓમાં પણ ઉત્તમ દેવતાઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય, મોક્ષને આપનાર ભગવાનના ચરણારવિંદને ન ભજે ! તેમ ગીતાજીમાં કહેલ છે કે

मां हि पार्थं व्युपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः। स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्।।

અર્થ – હે અર્જુન, વિશેષ કરીને સમીપમાં મારો આશ્રય કરીને પાપયોનિવાળા, સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ ઉત્તમ ગતિને પામે છે.

–ઈત્યાદિક વાક્યોથી તમામ જીવોના ભગવાન્ પતિ છે, તેથી સ્ત્રીને પ તાના પતિનું ભજન કરવું એ સર્વ રીતે પ્રિય કરનાર છે તેમ જીવ માત્રને ભગવાનનું ભજન ઈચ્છિત સિદ્ધ કરનાર છે એ સર્વથા કબૂલ કરવું જોઈએ; અને તે ભગવાનનું ભજન શ્રવણાદિકરૂપ થાય છે. અને જ્યારે ભગવાનનું ભજન સર્વના ઈચ્છિતને સિદ્ધ કરે છે એમ નક્કી કર્યું ત્યારે ભગવાનની માફક તેમનાં નામમંત્રાદિક પણ સર્વ પ્રત્યે સમાન જ છે એમ માનવું જોઈએ. અને મંત્રશાસ્ત્રમાં તો કહેવાય છે કે રામ મંત્ર અનો તેના અધિષ્ઠાતાનું ભજન કરોઈને મિત્ર છે, કોઈને શત્રુ છે, કોઈને સિદ્ધ છે, અને કોઈને સાધ્ય છષ. એવી જ રીતે ગોપાલાદિકમંત્ર અને તેના અધિષ્ઠાતાના ભજન માટે પણ મંત્રશાસ્ત્રમાં તેવી જ રીતે કહેલ છે. એટલે ઉપર કહેલ પ્રમાણોના સમૂહથી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન્ સર્વને સરખી રીતે ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ત્યારે તેની ઉપાસનાના સાધનમાં પણ તારતમ્ય હોવું ન જોઈએ અને જ્યારે સર્વને માટે સમાન છે ત્યારે રામમંત્ર અને ગોપાલદિકમંત્રને અધીન પુરુષોત્તમ ન હોવા જોઈર્એ અને તે મંત્ર કોઈને સિદ્ધ, કોઈને શત્રુ, કોઈને સાધ્ય ઈત્યાદિક તો મંત્રને અધીન અધિષ્ઠાતા હોય ત્યારે થવું જોઈએ, તે સિવાય ફલપ્રાપ્તિ થતી નથી. અર્થાત્ જેને સાધ્ય હોય તેને ફલ મળે છે અને જેને શત્રુ હોય તેને ફળ થતું નથી, તેથી ગોપાલાદિકમંત્ર પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રને પ્રમાણ માનીએ તો તેને અનુસરીને તે વિભૂતિરૂ-પનું ઉપાસન છે એમ માનવું જેઈએ, ત્યારે જ કોઈને સિદ્ધ, કોઈને મિત્ર, કોઈને સાધ્ય વગેરે બની શકે. માટે ગોપાલાદિકમંત્રના અધિષ્ઠાતા પુરુષોત્તમની વિભૂતિરૂપે ભિન્ન સ્વરૂપ જ છે એમ માનવું જોઈએ. ત્યાં વાદી શંકા કરે છે કે જ્યાં તે મંત્ર મિત્ર કે સિદ્ધ હોય તો ફળ થશય અને જેને શત્રુ હોય તેને ફળ ન થાય તેમાં મંત્રશાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે શત્રુ થતો હોય તેણે ભજન ન કરવું અને સિદ્ધાદિક થતો હોય તેણે કરવું જોઈએ; માટે જ્યાં ફલ થાય અથવા ન થાય મંત્રશાસ્ત્રના વિધિ પ્રમાણે તેણે ભજન કર્હુ હોય ત્યાં ફલ થાય અને તેમ ન કર્યું હોય ત્યાં ન થાય આમ માનવું જોઈએ. પણ તેના અધિષ્ઠાતારૂપ દેવને વિભૂતિરૂપપણું માનવું ન જોઈએ, કેમકે શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રકાર પ્રમાણે ભજન કરવું. એ સર્વને સિદ્ધિ આપનાસું છે, જેથી જેને શત્રુ હોય તેને ભજન કર-

વાની ના કહી છે, તેમ છતાં જો તે ભજન કરે તો તેને ફળ ન મળે એ શાસ્ત્રસિદ્ધ બાબત છે, એમાં કાંઈ તે મંત્રના અધિષ્ઠાતાને પુરુષોત્તમપણું મટતું નથી; એમ કોઈ કહે–ત્યાં કહે છે કે એકાદશ સ્કંધમાં **कवि योगेश्वरे निमि** રાજા પ્રત્યે કહેલ છે કે–

यानास्थाय नरो राजन् न प्रमाद्येत कर्हिचित्। धावन्निमोल्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पतेदिह।।

અર્થ – હે રાજન ! જે ધર્મમાં સ્થિતિ કરવા માત્રથી ક્યારે પણ પ્રમાદી થતો નથી અને નેત્ર વાંચીને દોડતો હોય તો પણ તેને ઠેશ વાગતી નથી કે પડતો નથી;

–એમ કહ્યું છે ત્યાં ભગવદ્ધર્મમાં કેવળ સ્થિતિ જ કરી હોય તેમાં ભગવાનની પ્રાપ્તિ થવા માટે અત્યંત આર્તિ થવાથી નિત્યસાધનનો પરિત્યાગ કરે અથવા શાસ્ત્ર કે ગુરુની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે તો પણ ફળમાં વિલંબ કે ફળનો અભાવ થતો નથી એમ નિરૂપણ કરેલું છે. અને કાયા, વાણી તથા મનને તદીયપણું થાય ત્યારે તે ધર્મમાં સ્થિતિ કહેવાય છે. એવી રીતે સ્થિતિ થવાથી પછી ફલમાં અભાવ થતો નથી. તેવી રીતે મંત્રોપાસનાને પણ જો ભગવદ્ધર્મપણું હોય તો ગમે તે હોય તે પણ તેમાં પરાયણ થાય એટલે તેને ઈચ્છિત ફળ થાય, પણ વિપરીત ન થવું જોઈએ; એટલે જો ગોપાલાદિકમંત્રોના અધિષ્ઠાતા પુરુષોત્તમ જ હોય અને વિભૂતિરૂપ ન હોય તો તેનું ઉપાસન પણ સાક્ષાદ્ ભગવદ્ભજન કહેવાય; ત્યારે ભક્તિમાર્ગમાં પણ ભગવદ્ધર્મમાં પરાયણ હોય છે તેને ભગ–વાનમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન થયા પછી ક્યારેક વિપરીત આચરણ થઈ જાય તો પણ જે સમયમાં જે ફળ મળવાનું હોય તે સમયનો અતિક્રમ કે ફળનો અભાવ થાય નહીં. એમ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવિષ્ટ થયેલ હોય તેવી હકીકત શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે એવું ભક્તિમાર્ગનું બળ છે; તેવી જ રીતે મંત્રાદિક વડે ઉપાસનામાં નિષ્ઠાવાળો હોય તેને પણ ફળમાં વિલંબ કે ફળનો અભાવ થવો જોઈએ નહીં; અર્થાત્ જેને તે મંત્ર શત્રુ હોય તેને પણ તેવું ફળ થવું જોઈએ તેમ થતું નથી, તેમ જો ગાપલાદિક મંત્ર જેને શત્રુ હોય તેને પણ મિત્ર કે સિદ્ધના જેવું ફળ થાય તો મંત્રશાસ્ત્રના સંપ્રદાયમાં વિરોધ આવે; માટે ગોપાલાદિક મંત્રો વિભૂતિપરક જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ત્યાં શંકા થાય કે

सर्वेषु वर्णेषु तथाऽऽश्रमेषु नारीषु नानाह्वयजन्ममेषु।
दाता फलानामभिवाञ्छितानां द्रागेव गोपालकमन्त्र एषः।।

અર્થ – સર્વ વર્ણોમાં, સર્વ આશ્રમોમાં, સ્ત્રીઓમાં અને નાના પ્રકારનાં જન્મનાં નક્ષત્રોમાં ઈચ્છિત ફળને જલદી જ આપનાર આ ગોપાલમંત્ર છે.

–એમ કહેલ છે તેથક્ષ સર્વ અભિષ્ટદેવાપણું ગોપાલમંત્રની ઉપાસનામાં છે માટે તેને વિભૂતિરૂપપણું નથી. એવી શંકા થાય ખરી; પણ તે શ્લોકમાં સર્વાભીષ્ટ દેવાપણું કહેલું છે તે સર્વ અભીષ્ટ આપે છે પણ તેને ભક્તિરૂપપણું નથી. કેમકે તેના મંત્રના પ્રસંગ સિવાય સ્વતંત્રતાથી આ શ્લોક કહેલો નથી. જેમ કર્મના અંગપણાથી વિષ્ણુનું સ્મરણ કાવરનું લખેલું છે તેથી શ્રાદ્ધાદિક કર્મની પાછળ વિષ્ણુ સ્મરણ કરાય છે; જેમકે

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपेयज्ञक्रियादिषु। न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम्।।

અર્થ – જેનું સ્મરણ કરવાથી, જેનું નામ ઉચ્ચારવાથી, તપ તેમજ યજ્ઞની ક્રિયાઓમાં ન્યૂન હોય તે જલદી સંપૂર્ણ થાય છે તે અચ્યુત ભગવાનને હું વંદું છું. તેમજ કહેલ છે કે

प्रमादात्कुर्षतां कर्म प्रच्यवत्यध्वरेषु यत्। स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णे स्यादिति श्रुतेः।।

અર્થ – પ્રમાદથી કર્મ કરનારાઓને જે કાંઈ યજ્ઞમાં કરવું અપૂર્ણ રહી જાય છે તે વિષ્ણુના સ્મરણમાત્રથી જ સંપૂર્ણ થાય છે એમ વેદમાં કહેલ છે.

એવી રીતે કર્મમાર્ગના અંગમાં વિષ્ણુસ્મરણ લખેલું છે તેને કર્મની પૂર્તિ કરવાપડું છે. તેથી તેને કર્મમાર્ગીયપણું છે, પણ ભક્તિમાર્ગીયપણું થતું નથી. તેમ તે મંત્રના ફળમાં વેશ્યાઓનાં વશીકરણાદિક પણ ફળ લખેલ છે તે ફળ અનર્થરૂપ હોવાથી પૂર્ણપુરુષોત્તમની ભક્તિનું તેવું ફળ હોય નહીં, કેમકે પ્રથમ સ્કંધમાં કહેલ છે કે

अनर्थोपशमं साक्षात् भक्तियोगमधोक्षजे। लोकस्याजानतो विद्वांश्चके सात्वतसंहिताम्।।

અર્થ – સાક્ષાત્ ભગવાનમાં ભક્તિયોગ છે તે અનર્થને નિવૃત્ત કરવાનર છે એક લોક જાણતો નથી, એમ વ્યાસજી જાણે છે તેથક્ષ તેમણે શ્રીભાગવતરૂપ સંહિતા કરી.

–એમ લખ્યું છે ત્યાં ભગવાનમાં ભક્તિયોગ કરવાથી અનર્થની નિવૃત્તિ થાય છે એમ લખેલું છે અને વેશ્યા પણ થાય તે તો અનર્થરૂપ છે તેથી ભગવદ્‌ભિક્તિનું અનર્થરૂપ ફળ કેમ હોય! તેમ એકાદશ સ્કંધમાં કહેલ છે કે કોઈ પણ પ્રકારની આશ હોય નહીં અને નિરપેક્ષ હોય તેને મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; અને ગોપલાદિકમંત્રથી તો કામનાઓ સિદ્ધ કરવાનું લખેલું છે, તેથી ઉપરનાં વાક્યોનો વિરોધ આવે છે. તેમ વેશ્યાને વશ કરવી ઈત્યાદિક કાર્ય જો પુરુષોત્તમસંબંધી હોય તો જ્ઞાનભક્તિને પણ પુરુષોત્તમસંબંધીપણું હોવાથી તેને સિદ્ધ કરનાર બ્રહ્મસૂત્રશદિકનો પણ તેવા કામમાં ઉપયોગ થાય, કેમકે પુરુષોત્તમસંબંધીપણૂ બન્નેને સરખું છે એમ પણ કહી શકાય છે, ત્યારે ભક્તિ અથવા જ્ઞાન મળવા માટે વૈરાગ્ય રાખવો પડે છે એમ શાસ્ત્રમાં કહેલ છે તેની અર્થતા થાય છે. તેથી જ વેશ્યાને વશ કરવી ઈત્યાદિક અનર્થ કરનાર કાર્ય પુરુષોત્તમસંબંધી હોય નહીં, કેમકે સર્વ શાસ્ત્રનો વિરોધ આવે છે. પણ જે મંત્રને અધીન દેવતા છે તેનું તે કાર્ય છે, તેથી જ શૂદ્રે જે પ્રતિમા કે લિંગની સ્થાપના કરેલી હોય તેમાં બીજા દેવતાનું સંનિધાન હોવાથી અને શૂદ્રે કરેલ દોષ તેમાં લાગેલ હોવાથી સર્વને ઉપાસના કરવા યોગ્ય તે નથી તેણે બ્રાહ્મણાદિકને તે મૂર્તિને નમસ્કાર કરવાનો નિષેધ કરેલો છે.

यः शूद्रस्थापितं लिङ्गं विष्णुं वा विनमेद् द्विजः। स याति नरकं घेरं यावदा भूतसंप्लवम्।।

અર્થ – શૂદ્રે સ્થાપેલ લિંગ અથવા વિષ્ણુને જે નમે છે તે પ્રલય સુધી ઘોર નરકમાં જાય છે. એ પ્રમાણે શૂદ્રે સ્થાપેલ શિવ અથવા વિષ્ણુને નમન કરવાથી ઘોર નરકપ્રાપ્તિ લખેલી છે, તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમઈશ્વરનો તેમાં આવિર્ભાવ હોય તો બ્રાહ્મણાદિકને નમસ્કાર કરવાનો નિષેધ કરેલો છે તે સંભવે નહીં. કેમકે ગીતાજીમાં કહેલ છે કે

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

અર્થ – સમીપમાં મારો આશ્રય કરીને રહેલા પાપયોનિવાળા, સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ ઉત્તમ ગતિને પામે છે તો પુરુષરૂપ અને મારા ભક્તો બ્રાહ્મણો અને રાજર્ષિઓ ઉત્તમ ગતિને પામે તેમાં શું કહેવું! એમ ભગવાનનો આશ્રય કરનાર બ્રાહ્મણની પ્રશંસા લખેલી છે. તેમ શૂદ્રે સ્થાપન કરેલ શિવ અથવા વિષ્ણુને પૂર્ણપુરુષોત્તમપણું હોય તો તેને નમસ્કાર નહીં કરનાર પાપભાગી થાય છે એમ કહે છે;

देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं दृष्ट्वा त्रिदण्डिनम्। नमस्कारं न कुर्याच्चेत्प्रत्यवायी भवेन्नरः।।

અર્થ – દેવતાની પ્રતિમાને જોઈને તેમ ત્રણ દંડવાળા સંન્યાસીને જોઈને જો નમસ્કાર ન કરે તો તે પુરુષ પાપ ભોગવનાર થાય છે.

તેવી રીતે પ્રતિમાને નમસ્કાર નહીં કરવાથી પાપ લાગે છે એમ લખેલ છે, તેમ છતાં શૂદ્રે સ્થાપેલ શિવ અથવા વિષ્ણુને નમસ્કાર કરવાનું ફળ નરકપ્રાપ્તિ છે એમ ઉપરના શ્લોકથી જણાય છે, તેથી તેમાં પૂર્ણપુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મનો આવિર્ભાવ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. તેમ પૂર્ણપુરુષોત્તમ મંત્રને અધીન છે એમ કહેવું તે યોગ્ય નથી, કેમકે સર્વપ્રમાણનો વિરોધ આવે છે, માટે તે ભક્તિને અધીન છે એમ સર્વશાસ્ત્રમાં લખેલું છે, અને બીજું દેવતા તો તે – તે મંત્રને અધીન છે, પણ પુરુષોત્તમ કોઈને અધીન નથી. આ વાત શ્રીકૃષ્ણભગવાનને ઉદ્ધવજી પ્રત્યે એકાદશ સ્કંધમાં કહેલ છેઃ

न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव। न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता।।

અર્થ – હે ઉદ્ધવ! વૃદ્ધિ પામેલ મારી ભક્તિ જે પ્રમાણે મને વશ કરે છે તે પ્રમાણે યોગ મને વશ કરતો નથી તેમ સાંખ્ય, ધર્મ, સ્વાધ્યાય, તપ અને ત્યાગ તે કોઈ વશ કરતું નથી. તેમ એકાદશ સ્કંધના બારમા અધ્યાયના પ્રારં-ભમાં કહેલ છે

न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म एव च। न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तें न दक्षिणाः।
व्रतानि यज्ञाश्च्छन्दांसि तीथर्शनि नियमा यमाः। यथाऽवरुन्धे सत्संगः सर्वसंगापहो हि माम्।।

અર્થ – સર્વ સંગને મટાડનાર સત્સંગ જેવો મારી સ્વતંત્ર ગતિને રોકે છે તેવો યોગ, સાંખ્ય, ધર્મ, તપ, સ્વાધ્યાય, ત્યાગ, ઈષ્ટાપૂર્ત (કૂવા, બગીચા, મઠ વગેરે), દક્ષિણા, વ્રત, યજ્ઞ, વેદ, તીર્થ, નિયમ તે કોઈ મારી સ્વતંત્ર ગતિને રોકતું નથી. તેમ ગીતાજીમાં કહેલ છે કે

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया। शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा।।
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवविधोऽर्जुन। ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्वेन प्रवेष्टुं च परंतप।।

અર્થ – જેવી રીતે તેં મારું દર્શન કર્યું છે તેવી રીતે બ્રહ્મચર્ય આશ્રમવાળા વેદ વડે, વાનપ્રસ્થાશ્રમવાળા તપ વડે, ગૃહસ્થો દાન વડે અને યતિઓ જ્ઞાનયજ્ઞ વડે પણ જોઈ શખતા નથી. હું જેવા પ્રકારનો છું તેવા પ્રકારનો જાણ-વાને, જોવાને કે માસમાં પ્રવેશ કરવાને અનન્ય ભક્તિ વડે શક્ય છું, તેમજ વેદમાં કહેલ છે કે

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः।।

અર્થ – આ આત્મા અધ્યાપન વડે, કે ધારણા શક્તિ વડે, કે ઘણા ગ્રંથ ભણવાથી મળી શક્તો નથી, પણ જેને તે આત્મા વરે છે એટલે આ પોતાનો દાસ છે એમ સ્વીકારે છે તેનાથી જ તે મેળવી શકાય છે.

–ઈત્યાદિક વાક્યોથી પૂર્ણપુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ મંત્રાદિકને આધીન નથી. રામમંત્ર તેમજ ગોપાલ-મંત્રની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા તો તે – તે મંત્રને અધીન છે તેથી પૂર્ણપુરુષોત્તમમાં અને તે દેવતાઓમાં ઘણી જ વિલ-ક્ષણતા છે. ભગવાન્ તો ભક્તને જ અધીન છે તે નવમસ્કંધમાં દુર્વાસા પ્રત્યે ભગવાને કહેલ છે. ત્યાં એવી હકી-કત છે કે

અંબારીષ રાજાને ત્યાં એક વખતે દુર્વાસા ઋષિ એકાદશીના પારણાને વખતે (દ્વાદશીને દિવસ) અતિથિ થયા હતા, ત્યારે અંબરીષ રાજાએ ભોજન કરવા માટે તેમની પ્રાર્થના કરતાં તે પ્રાર્થના સ્વીકારીને દુર્વાસા ઋષિ શ્રીયમુનાજીમાં નિત્યકર્મ કરવા ગયા. તેમને ત્યાં વધારે વખત લાગ્યો અને પારણા માટે દ્વાદશી માત્ર અરધો મૂર્હૂત રહી ત્યારે અંબરીષ રાજાએ બ્રાહ્મણોને બોલાવીને પૂછ્યું કે મેં દશમીમાં એકભુક્ત કરવું. એકાદશીનો ઉપવાસ કરવો અને દ્વાદશીમાં પારણું કરવું એમ એક વર્ષનું વ્રત ગ્રહણ કરેલ છે, તે વ્રતની સમાપ્તિના પારણાનો આજે દિવસ છે તેમાં દુર્વાસાને ભોજન માટે નિમંત્રણ કરેલ છે તે સ્વીકારીને દુર્વાસા ઋષિ શ્રીયમુનાજીમાં નિત્યકર્મ કરવા ગયેલા છે અને દ્વાદશી ઘણી જ અલ્પ રહેલી છે, હવે દુર્વાસા ઋષિને ભોજન કરાવ્યા સિવાય હું પારણું કરું તો પણ મને પાપ લાગે અને દ્વાદશીમાં પારણું ન કરું તો પણ મને દોષ લાગે, માટે મારે હવે શું કરવું. અને મને અધર્મનો સ્પર્શ કેમ કરવાથી ન થાય, તે આપ બતાવો. મેં નિર્જલા એકાદશીનું ઉપોષણ કરેલ છે તેથી આપની આજ્ઞા હોય તો કેવળ જલ વડે પારણું કરું. ત્યારે સર્વ બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે જલ વડે પારણું કરવું. તેથી એકાદશીના વ્રતને પૂર્ણ કરવા માટે પારણું સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ દ્વાદશીમાં પારણું ન કરવાથી જે પાપ લાગવાનો તમને ભય છે તે નિવૃત્ત થાય છે, અને નોતરેલ બ્રાહ્મણને જમાડ્યા પહેલાં જમવું નહીં એ પણ ધર્મ સિદ્ધ રહે છે. એમ બ્રાહ્મણોના કહેલા ઉપરથી ભગવાનનું ધ્યાન ધરીને અંપરીષ રાજાએ કેવળ જલ વડે પારણું કર્યું. તેટલા વખતમાં દુર્વાસા આવી પહોંચ્યા ત્યારે રાજાએ જલ વડે પારણું કરેલ છે એમ બુદ્ધિથી જાણી લીધું. તે જાણતાં જ ક્રોધ કરી જટામાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો તે અગ્નિ અંપરીષ રાજા ત્યાંથી ખશ્યા નહીં, ત્યારે તેમની રક્ષા કરવા માટે ભગવાને સુદર્શનચક્ર તેમની પાસે રાખે હતું તે સુદર્શનચક્ર પોતે જ પરમપ્રતાપી હોવાથી તેણે તે અગ્નિને બાળી દીધો અને દુર્વાસાની પાછળ તે દોડ્યું, ત્યારે દુર્વાસા ઋષિ ભય પામી ભાગ્યા, તે પોતાને બચાવનારને શોધવા લાગ્યા, તે બ્રહ્મલોકમાં ગયા ત્યાં બ્રહ્માએ રક્ષા ન કરી, ત્યારે શિવજી પાસે ગયા ત્યારે તેમણ કહ્યું કે તમે ભગવાન્ પાસે વૈકુંઠમાં જાઓ, કેમકે તે ચક્ર તેમનું છે માટે ત્યાં જશો તો ભગવાન્ રક્ષા કરશે; ત્યારે સુદર્શનચક્રથી ભય પામેલા દુર્વાસા ઋષિ વૈકુંઠમાં જઈ વિષ્ણુ ભગવાનનાં ચરણારવિંદમાં પડીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે આપના ભક્તનો આવો પ્રભાવ મારા જાણવામાં નહીં હોવાથી ભક્તાપરાધ મેં કરેલો છે તેનાથી મને આ દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે તેમાંથી આપ મુક્ત કરો, કેમકે નારકી જીવો પણ આપના નાચોચ્ચારણમાત્રથી દુઃખથી મુક્ત થાય છે. તેવી રીતે દુર્વાસા ઋષિની પ્રાર્થના ઉપરથી ભગવાને કહેલ છે.

अहं भक्तपराधीने ह्यस्वतन्त्र इव द्विज। साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः।।
नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना। श्रियं चात्यन्तिकीं ब्रह्मन् येषां गतिरहं परा।।
यो दारागारपुत्राप्तान् प्राणान् वित्तमिमं परम्। हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे।।
मयि निर्वद्धहृदयाः साधवः समदर्शनाः। वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा।।

અર્થ – હે બ્રાહ્મણ! જેમ કોઈ પરતંત્ર હોય તેમ હું ભક્તને પરાધીન છું. સત્પુરુષો–ભક્તોએ મારું હૃદય ગ્રહણ કરેલું છે તેથી ભક્તજન જ મને પ્રિય છે. મારા ભક્ત એવા સત્પુરુષો સિવાય મારા આત્માની કે આત્યંતિકી લક્ષ્મીની પણ ઈચ્છા રાખતો નથી, કારણકે એવા ભક્તની હું ઉત્તમ ગતિરૂપ છું. સ્ત્રી, ઘણ, પુત્ર, સ્નેહીજન, પ્રાણ, ધન, આ લોક અને પરલોકમાંથી મમતા છોડીને તે તમામ મને અર્પણ કરીને જે મારે શરણે આવેલ છે તેને છોડવાનો હું ઉત્સાહ કેમ કરું! પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ હોય છે તે તેના ધર્મને જાણનાર સારા પતિને જેમ વશ કરે છે તેમ સર્વ ઠેકાણે સરખી દષ્ટિ રાખનાર, મારામાં જ જેણે હૃદય બાંધેલું છે એવા સત્પુરુષો ભક્તિ વડે મને વશ કરે છે. તેમ પ્રહ્લાદજીએ સપ્તમ સ્કંધમાં દૈત્યના બાળકો પ્રત્યે કહેલ છે કે

नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्यं वा सुरात्मजाः। प्रीणनाय मुकुन्दस्य न वृत्तं न बहुशता।
न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च। प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम्।।

અર્થ – હે દૈત્યપુત્રો ! દ્વિજપણું, દેવપણું, ઋષિપણું, સદાચાર, ઘણું જાણવાપણું, દાન, તપ, યજ્ઞ, પવિત્રતા અને વ્રત એ સર્વ મોક્ષને આપનાર ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા માટે પરિપૂર્ણ થતાં નથી, પણ શુદ્ધ ભક્તિ વડે જ ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે. ભક્તિ સિવાય બીજું જે ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા માટે કરવું તે અનુકરણ છે. તેમજ શ્રીભાગવત્ એકાદશસ્કંધમાં લખેલું છે કે

भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयाऽऽत्मा प्रियः सताम्।
भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्वपाकानपि संभवात्।।

અર્થ – સત્પુરુષના પ્રિય આત્મારૂપ હું કેવળ શ્રદ્ધાપૂર્વક ભક્તિ વડે જ ગ્રાહ્ય છું, મારામાં રહેલી ભક્તિ ઉત્પત્તિથી ચાંડાલોને પણ પવિત્ર કરે છે. તેમ સપ્તમ સ્કંધમાં પ્રહ્લાદજીની સ્તુતિમાં કહેલ છે કે

मन्ये धनाभिजरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः।
नाराधनाय हि भवन्ति परस्य पुंखो भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाय।।

અર્થ – ધન, કુટુંબ, રૂપ, તપ, શાસ્ત્રધ્યન, ઈંદ્રિયશક્તિ, તેજ, પ્રતાપ, બળ, પુરુષાર્થ અને બુદ્ધિયોગ એ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા માટે ઉપયોગી થતાં નથી એમ હું માનું છું, કેમકે ગજેંદ્રને ભક્તિ વડે જ ભગવાન્ પ્રસન્ન થયા હતા.

–ઈત્યાદિક સેકડો વાક્યોમાં ભક્તિમાત્રથી જ ભગવાન્ અધીન છે એમ કહ્યું છે. માટે મંત્રથી જે દેવતા અધીન છે તેમાં અને ભક્તિથી પ્રાપ્ત થનાર પૂર્ણપુરુષોત્તમમાં ઘણી જ વિલક્ષણતા જાણવી. ત્યાં વાદી શંકા કરે છે કે શ્રીભાગવત્ દશમસ્કંધના ચાળીસમા અધ્યાયમાં અક્રૂરજીની સ્તુતિમાં કહેલ છે કે

सर्व एव यजन्ति त्वां सर्वदेवमयेश्वरम्। येऽप्यन्यदेवताभक्ता यद्यप्यन्यधियः प्रभो।।

અર્થ – જે પણ બીજા દેવતાના ભક્તો છે અને જો કે તે અન્યબુદ્ધિવાળા છે તો પણ તે સર્વ આપનું જ યજન કરે છે, કેમકે આપ સર્વદેવમય અને સર્વના ઈશ્વર છો. તેમજ ગીતાજીમાં કહેલ છે કે

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति। तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्।।

અર્થ – જે ભક્ત શ્રદ્ધાવડે મારા વયવરૂપ જે – જે દેવતાને ભજે છે તે ભક્તની તે – તે દેવતામાં હું અચલ શ્રદ્ધા કરું છું.

–એમ કહેલ છે, અને તેમાં એમ પણ કહ્યું છે કે તે દેવતાઓથી ઈચ્છિત ફળ પણ પ્રાપ્ત થાય છે તે ફળ પણ મેં જ આપેલ છે એમ સમજવું. તેમજ પંદરમા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે "સર્વ વેદ વડે હું જ જણાઉં છું" માટે યજન, અર્ચન, જ્ઞાન, ઉપાસના વગેરે સર્વના ફળને ભક્તિના ફળરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું જ સંબંધીપણું કહેલ છે; માટે મંત્રાદિકને પણ ભક્તિરૂપપણું ઘટે છે;–એક કોઈ કહે ત્યાં કહે છે કે અત્યંત ખેદની વાત છે કે સફેદ માટીનું જલ હોય તે કૂતરાની છાશ છે અમે ભાંડ બોલે તેવું આ તારી શંકાનું બોલવું છે. છાશની અંદરનો સાર નહીં

જાણનાર કૂતરાને સફેદ માટી – સંબંધી જલ હોય તેમાં જ આ છાશ છે એમ બુદ્ધિ થાય છે, એ પ્રમાણે ભાંડલોકો મશ્કરીમાં બોલે છે તેવી રીતનું આ તારું બોલવું છે. કેમકે છાશ પણ સફેદ હોય છે તેથી સફેદ માટીનું પાણી હોય તે છાશ કહેવાતી નથી, તેમ તારી શંકા પણ ભક્તિનું સદશપણું બતાવવા માટે તેવી રીતની છે; તે બતાવે છે કે ઉદ્ધવજીએ એકાદશ સ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે ૨૭મા અધ્યાયમાં પૂજામાર્ગનું નિરૂપણ કરીને કહેલ છે કે

प्रतिष्ठया सार्वभौमं सद्मना भुवनत्रयम्। पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साष्टिंतामियात्।।

અર્થ – ભગવાનની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવાથી ચક્રવર્તી – રાજ્ય મળે છે, ભગવન્મંદિર બનાવવાથી ત્રણ લોકનું રાજ્ય મળે છે અને પૂજાદિકથી બ્રહ્મલોક મળે છે, તેમજ પ્રતિષ્ઠા, મંદિર અને પૂજા કરનાર મારા સરખા ઐશ્વ–ર્યને પામે છે. એમ એક એકનું જુદું ફળ બતાવીને ત્રણે સાથે જુદું ફળ વર્ણવીને કહ્યું છે કે

मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दति। भक्तियोगनं स लभते एवं यः पूजयेत माम्।।

અર્થ – ઈચ્છારહિત ભક્તિયોગ વડે મને જ પામે છે. એ પ્રમાણે જે મારું પૂજન કરે તે ભક્તિને મેળવે છે.

—તે શ્લેકના પૂર્વાર્ધમાં ઊમ કાર લખેલો છે તેથી પ્રથમ પૂજા બતાવી છે તેનું ફળ જુદું કહીને ભક્તિયોગનું ફળ પોતાની પ્રાપ્તિ કહેલી છે તેમાં પૂજાનું ફલ અને ભક્તિનું ફળ ભિન્ન – ભિન્ન કહેલ છે, તેથી પણ જેની પૂજા થાય છે તે સ્વરૂપનો અને જેની ભક્તિ થાય છે તે સ્વરૂપનો ભેદ સ્પષ્ટ જણાય છે. તેમ ઉત્તરાર્ધમાં પૂજા છે એ ભક્તિનું સાધન છે અને ભક્તિ એ પૂજાનું ફળ છે એમ લખેલ છે, તેથી પણ પૂજા અને ભક્તિનો ભેદ સ્પષ્ટ જણાય છે; માટે ભગવત્સ્વરૂપથી એમ બતાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહેલું છે કે એવી રીતે મારું પૂજન કરે તે ભક્તિયોગને પ્રાપ્ત થાય છે અને પુરુષોત્તમનો આવેશ થવાથી જ ભક્તિરૂપ ફળ પણ થાય છે કેમકે यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः એમ શ્રુતિમાં કહેલ છે તે ત્યારે જ ભગવાને તેનો સ્વીકાર કરેલો છે એમ સમજવું. એકાદાશસ્કંધમાં અધિકારીના ભેદથી પૂજાના ફળમાં ભેદ કહેલ છે તેથી ઉપરની શ્રુતિમાં ભગવાન્ સ્વીકારે છે ત્યારે જ તેને મળે છે એવો અભિપ્રાય હોવાથી કર્મ, જ્ઞાન કે ભક્તિમાં ફળની ઈચ્છાવાળાની પ્રવૃત્તિ નહીં થાય, એવી શંકા પણ નિરસ્ત થઈ એમ સમજવું. એટલે શ્રીપુરુષોવમની ભાવનાથી જે ભાવિત હોય છે તેનો અધિકાર ભિન્ન છે અને શ્રીપુરુષો–ત્તમની ભાવના ન હોય તેનો અધિકાર ભિન્ન છે. તે જુદા – જુદા અધિકાર પ્રમાણે પૂજાના ફળમાં પણ ભેદ થાય છે; અર્થાત્ શ્રીપુરુષોત્તમવિષયક પૂજા કરવાથી ભક્તિરૂપ ફળ થાય છે, અને તેમ ન હોય તો એકાદશસ્કંધમાં જે ફળ લખ્યું છે તે પ્રમાણે પૂજનું ફળ થાય છે, એવો વિવેચક છે તેને માટે જ यमेवैष એ શ્રુતિમાં સામાન્ય રીતે કહેલું છે કે જેને ભગવાન્ વરે છે તેનાથી તે મેળવી શકાય છે. તેથી સાધનનો શ્રમ વ્યર્થ જશે એવા સંદેહથી તે – તે ફળની ઈચ્છાવાળાની પ્રવૃત્તિ થશે નહીં એવી શંકાની નિવૃત્તિ અધિકારના ભેદથી જ સમજવાની છે. જેનો જેવો અધિકાર છે તેને તેવા ફળમાં ઈચ્છા થઈને તેવા માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થવામાં બાધ આવશે નહીં, કેમકે કર્માદિકતા વિધિમાં તેવાં – તેવાં ફળ લખેલાં છે તે સાંભળીને જે ફળમાં જેને પ્રીતિ હશે તે તેવા કર્માદિકમાં પ્રવૃત્ત થશે. ત્યારે શ્રીપુરુષોત્તમે પોતાના દાસપણાથી સ્વીકાર કરેલો છે કે નહીં તેનો નિશ્ચય શી રીતે થાય! માટે શ્રીપુરુષોત્તમનું ભજન કરવામાં પણ પ્રવૃત્તિ થશે નહીં એમ નહીં કહેલું, કેમકે જેને શ્રીપુરુષોત્તમના ભજનમાં ઈચ્છા થાય તેનો સ્વીકાર શ્રીપુરુષોત્તમને કરેલો છે એમ સમજવું. શ્રીપુરુષોત્તમે પોતાનાપણાથી સ્વીકારેલ ન હોય તો તેને તેમનું ભજન કરવાની ઈચ્છા જ થાય નહીં. શ્રીપુરુષોત્તમ જે જીવનો દાસપણાથી સ્વીકાર કરે છે તેમાં મર્યાદા અને

પુષ્ટિ એવા ભેદથી બે પ્રકાર રહેલા છે; તેમાં ભક્તિમાર્ગના સાધનમાં પ્રવૃત્ત થઈને પ્રભુમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી કરેલાં સાધનને અનુસારે પ્રભુ ફળ આપે એ મર્યાદામાર્ગનું સ્વરૂપ છે. તે પ્રમાણે પ્રભુએ જેનો સ્વીકાર કરેલો છે તે જીવ ભક્તિના સાધનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પણ તેને પ્રભુમાં સ્નેહ થશય ત્યાં સુધી જેવી રીતે શાસ્ત્રમાં ભક્તિ કરવાનો વિધિ લખેલો છે તે પ્રમાણે જ તેણે વર્ત્તવું જોઈએ; અને પ્રભુમાં સ્નેહ થયા પછી તો પોતે સ્નેહથી જ તે સંબંધી પદાર્થોમાં પ્રવૃત્ત થવાનો યત્ન કરશે; માટે પ્રભુમાં સ્નેહ થયા પછી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ તેને કારણરૂપ નથી. અને પ્રભુએ પુષ્ટિમાં જે જીવનો અંગીકાર કરેલો છે તેને તો સાધનરૂપ પ્રભુ પોતે જ રહે છે; તેવી રીતનો તેને અંગીકાર હોવાથી તે જીવને ભક્તિમાં પ્રવૃત્તિ કે અપ્રવૃત્તિ કારણરૂપ નથી. જો કે મર્યાદામાં જેનો અંગીકાર છે તેને પણ પોતે કરેલી ભક્તિના સાધનમાં પ્રવૃત્તિ કે અપ્રવૃત્તિ ભગવાનન સ્વરૂપ સાથે સંબંધ કરવામાં સમર્થ થતી નથી, તો પણ તેને અવાંતર કૃતિ કરવાની જરૂર રહે છે. અને પુષ્ટિમાં જે જીવનો અંગીકાર છે તેને તો શ્રવણાદિક અવાંતર કૃતિની પણ જરૂર નથી. (કેમકે શ્રવણાદિકથી પ્રભુમાં જે સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે તે તો તેને પ્રથમથી જ થયેલો હોય છે) માટે મર્યાદામાં અને પુષ્ટિમાં તે પ્રમાણે વિલક્ષણપણું છે અને અનુગ્રહ તો મર્યાદા તથા પુષ્ટિ બન્નેમાં કારણરૂપ છે એમ તમામે માનવું જોઈએ. પણ અનુગ્રહ વડે પુષ્ટિમાં જેનો અંગીકાર પ્રભુએ કર્યો છે તેને તો પ્રભુમાં સર્વથી અધિક સ્નેહ થયેલો હોય છે; તેથી તેને ભક્તિના સાધનોમાં પ્રવૃત્તિની જરૂર રહેતી નથી; જેમ વ્રજવાસીઓને પોતાના આત્મા, પુત્ર, સ્ત્રી અને ધનાદિકથી પણ અધિક સ્નેહ પ્રભુમાં હતો. માટે તેમણે કોઈપણ સાધન કર્યું ન હોતું છતાં તેમને પોતાના વ્યાપિવૈકુંઠધામનાં દર્શન કરાવીને તેના આનંદનો અનુભવ કરાવેલો હતો. તેથી જ શ્રીભાગવત્ દ્વિતીયસ્કંધમાં બ્રહ્માજીએ નારદજી પ્રત્યે કહેલ છે;

अह्न्यापृतं निशि शयानमति श्रमेण लोके विकुण्ठ उनेष्यति गोकुलं स्वम्।।

અર્થ– દિવસમાં લૌકિક કાર્યમાં લાગેલ અને તેનાથી થયેલા અત્યંત શ્રમને લીધે રાત્રિએ સૂતેલ પોતાના ગોકુળને વૈકુંઠલોકમાં લઈ જશે એમ કહેલું છે, ત્યાં એવો અભિપ્રાય છે કે શ્રીગોકુળના વ્રજવાસીઓ દિવસમાં કાંઈપણ ભક્તિના સાધનમાં તેઓની પ્રવૃત્તિ નહીં હતી; અને રાત્રિમાં (દિવસમાં થયેલો મહેનતથી) અત્યંત થાકી જઈને સૂઈ રહેતા હતા, તેથી રાત્રિમાં પણ ભક્તિના સાધનમાં તેઓની પ્રવૃત્તિ નહીં હતી. તેવા સાધનરહિતને વ્યાપિવૈ–કુંઠરૂપ પોતાના લોકનાં દર્શન કરાવ્યાં એ કેવળ અનુગ્રહથી જ કરાવેલ છે. કોઈ પ્રકારના સાધનથી દર્શન કરાવેલ નથી. એ પ્રભુએ તેનામે પુષ્ટિમાં અંગીકાર કરેલો હતો એમ સમજવું. કર્મમાર્ગાદિકમાં વિષ્ણુસ્મરણ કરવાનું કહેલું છે; જેમકે

यदि वाग्यमलोपः स्यात्तपादिषु कथंचन। व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम्।।

અર્થ– તપ વગેરેમાં વાણીના નિયમનો કોઈ પ્રકારે પણ લોપ થાય તો વિષ્ણુના મંત્રનો ઉચ્ચાર કરવો અથવા અગ્યય વિષ્ણુનું સ્મરણ કરવું.

–ઈત્યાદિક અડચણમાં ભગવાનના નામના ઉચ્ચાર કરવાનું તથા ભગવાનનું સ્મરણ કરવાનું લખેલું છે. તે નામોચ્ચારણ તથા સ્મરણ પણ ભગવાન્ સંબંધી હોવાથી તેને પણ ભક્તિપણું કહીએ તો શ્રાદ્ધાદિક કર્મોને અંતે તેની પૂર્ણતા થવા માટે અને મધ્યમાં પ્રાયશ્ચિત્તાદિકને માટે વિષ્ણુસ્મરણાદિક થાય છે તેને પણ ભક્તિપણું થશે; પણ તેમ નથી. કર્મના અંગમાં કરેલ વિષ્ણુસ્મણણાદિકને કર્મમાર્ગીયપણું જ છે, ભક્તિમાર્ગીયપણું નથી. પ્રથમ કહેલ ઉપાસનાની રીતે વિભૂતિરૂપ વિષ્ણુતા જ સ્મરણાદિકનું ત્યાં કહેવાપણું છે તેથી તે સ્મરણાદિકને ભક્તિપણું

નથી. કેમકે કર્મમાર્ગમાં ભગવાનની વિભૂતિનું જ યજન થાય છે; તેથીજ રાજસૂયયજ્ઞ કરવાની ઈચ્છા રાખનાર યુધિષ્ઠિર રાજાએ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે વિનંતિ કરી છે કે

क्रतुराजेन गोविन्द राजसूयेन पायनीः। यक्ष्ये विभूतीर्भवतस्तत्संपादय नः प्रभो।।

અર્થ – હે ગોવિંદ ! યજ્ઞમાં શ્રેષ્ઠ એવ રાજસૂય વડે આપની પવિત્ર વિભૂતિઓનું હું યજન કરીશ; માટે હે પ્રભો ! (તે કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં સમર્થ !) અમને તે સંપાદન કરી આપો.

—એમ યુધિષ્ઠિર રાજાએ વિનંતિ કરી છે ત્યાં વિભૂતિઓનું જ યજન કરવાનું કહેલું છે. તે જો યજ્ઞમાં સાક્ષાત્ ભગવાનનું જ યજન થતું હોય તો સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના કરે છે ત્યાં તો રાજસૂય યજ્ઞ વડે આપનું જ યજન કરીશ એમ કહેવું જોઈએ; પણ અહીં તો આપની વિભૂતિઓનું યજન કરીશ એમ કહેલું છે, તેથી યજ્ઞાદિક કર્મોમાં તો ભગવાનની વિભૂતિઓનું જ યજન થાય છે એમ સમજવું. યુધિષ્ઠિર રાજાએ શ્રીકૃષ્ણને વિનંતિ કરીને તેમની આજ્ઞા માંગીને રાજસૂય યજ્ઞ કરેલો છે અને તેમાં ભગવાનની વિભૂતિઓનું જ યજન કરવાનું કહેલું છે, તેથી કર્મમાર્ગમાં ભગવાનની વિભૂતિઓનું જ યજન છે એમ જે ભક્ત જાણતો હોય તે પ્રભુની પ્રાર્થના કરે ત્યારે કે કર્મ પોતા પાસે કરાવવાની પ્રભુની ઈચ્છા છે એમ જાણવામાં આવે તો જ ભક્તિના સમયમાંથી સંકોચ કરીને અને તેમાં જેટલા દેવતાઓ કહેલો હોય તે સર્વ ભગવાનની વિભૂતિરૂપ છે એમ જ સમજીને તેણે તે યજ્ઞાદિ કર્મ કરવું; પણ યજ્ઞાદિકમાં વિભૂતિઓનું જ યજન છે એમ પોતે જાણતો ન હોય, પ્રભુની પ્રાર્થના (યુધિષ્ઠિરની રીતે) પ્રત્યક્ષમાં થઈ શકે તેમ ન હોય અને પોતાના પાસે તે કર્મ કરાવવાની પ્રભુની ઈચ્છા છે કે નહીં તે જાણવામાં આવતું ન હોય તેમ છતાં યજ્ઞાદિક ર્મ કરે તો અનન્યપણાનો ભંગ થવાનો પ્રસંગ આવે એમ સૂચવ્યું છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુન પ્રત્યે ગીતાજીમાં કહેલ છે કે

मत्कर्मकृन्मतपरमो भद्भक्तः संगविर्जतः। निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव।।

અર્થ – મારે માટે જ સર્વ કર્મ કરના, મારામાં જ પરમ બુદ્ધિ રાખનાર, સર્વ જગતમાં આસક્તિરહિત અને સર્વ ભૂતમાં વૈરરહિત જે મારો ભક્ત છે તે, હે પાંડવ ! મને પ્રાપ્ત થાય છે.

—એમ કહ્યું છે. ત્યાં ભગવાનને માટે જ હંમેશાં કર્મ કરતો હોય અને ભગવાનને જ સર્વથી ઉત્તમ જાણતો હોય તેને બીજા કર્મ કરવાનો વખત જ ક્યાંથી મળે ! તેમ વળી પણ કહ્યું છે કે

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः। तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः।।

અર્થ – અનન્ય ચિત્તવાળો જે ભક્ત નિત્ય (નિરંતર) મારું સ્મરણ કરે છે તેવા મારામાં નિત્ય જોડાયેલા ભક્તને, હે અર્જુન ! હું સુલભ છું. એટલે નિત્ય રાત્રિદિવસ જે ભગવાનનું સ્મરણ કરે છે તેને ભગવાન્ જલદી મળે છે. વણી પણ કહેલ છે કે

अनन्याश्चिन्त्यन्तो मां ये जनाः पर्युपासते। तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्।।

અર્થ – અનન્ય થઈને ચિંતન કરનાર જે માણસો સર્વ રીતે મારી ઉપાસના કરે છે તે માણસો ચોતરફથી મારામાં જોડાયેલા હોય છે. (તેથી તેઓને પોદતાના યોગક્ષેમ માટે પણ વખત નહીં મળવાથી) તેઓનું યોગક્ષેમ હું સિદ્ધ

કરું છું. એટલે જે અનન્ય થઈને હંમેશાં ભગવાનની જ ઉપાસના કરે છે તેઓને જે પદાર્થ મેળવવાનો હોય તે હું મેળવી આપું છું અને મળેલો હોય તેની રક્ષા કરું છું.

—ઈત્યાદિક વાક્યોમાં હંમેશાં સ્મરણાદિક કરવાનું લખેલું છે તે પ્રમાણે કરતો હોય તેને કર્મ કરવાનો વખત પણ મળે નહીં. તેવી રીતે જે ભજન કરતો હોય તેને ભજનનો ત્યાગ કરીને કર્મ કરવામાં સ્વમિદ્રોહરૂપ અપરાધ થવાનો પ્રસંગ આવે; તેથી ભગવત્સ્મરણાદિક છોડીને કર્મ કરવું એ ભગવદ્‌ભક્તને અયોગ્ય જ છે એમ સમજવું. તેમ જે દેવતાની જે ઉપાસના કરતો હોય તેને તે દેવતા સાથે મળી જવું એ તેને પરમ ફળ છે તે ગીતાજીમાં કહેલ છે; જેમકે

देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि।।

અર્થ – દેવતાઓનું યજન કરનારા દેવતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે અને મારા ભક્ત હોય છે તે મારું યજન કરતા હોય તો મને પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

—એમ કહ્યું છે તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે કેવળ દેવતાઓનું જ યજન કરનાર હોય છે તે તો દેવતાઓની સાથે જ સાયુજ્ય પામે છે અને જે ભગવાનના ભક્ત હોય છે તે દેવતાઓનું યજન કરે તેમાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે વિભૂતિરૂપનું જ્ઞાન ન હોય અને પ્રભુની ઈચ્છા ન હોય તો દેવતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે, અને જો *યુધિષ્ઠિર રાજાની રીતે કરે તો ભગવાનને પણ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સૂચવ્યું છે. તેવું જ બીજું વાક્ય છે જેમકે

(*યુધિષ્ઠિર રાજાએ રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની પ્રાર્થના કરી ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું કે આ તમારો વિચાર બહુ સારો છે. આ યજ્ઞ કરવાથી શત્રુઓનું ઉન્મૂલત થશે અને તમારી કીર્તિ સર્વ લોકમાં પ્રસરશે. સર્વ પ્રાણીમાત્રને, રાજસૂય યજ્ઞ ઈચ્છિત છે પ્રભુની ઈચ્છા છષ એમ યુધિષ્ઠિરના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે યજ્ઞ કર્યો. તેવી રીતે પ્રભુની ઈચ્છા જાણવામાં આવે તો જ યજ્ઞાદિક કર્મ કરવાં.)

यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्। तं तमेवैति कौन्तये सदा तद्भावभावितः।।

અર્થ – મરણ સમયે જે – જે ભાવનું સ્મરણ કરતો – કરતો શરીર છોડે છે તે હંમેશાં તે ભાવની જ ભાવનાથી યુક્ત પુરુષ, હે અર્જુન ! તે – તે ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.

—એવું વાક્ય છે તેમાં પણ મરણ સમયમાં જેનું સ્મરણ થાય છે તેને પ્રાપ્ત થવાનું લખેલું છે; તેથી પણ જે દેવતાનો જે ભક્ત હોય છે તેને મરણ સમયે તે દેવતાનું સ્મરણ થાય છે, તેવી તે દેવતાને તે પ્રાપ્ત થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે; તેથી જ આપણા સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને એકાદાશસ્કંધમાં કહેલ છે કે

केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः। येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा।।

અર્થ – શ્રીગોપીજનો, ગાયો, પક્ષીઓ, મૃગ અને બીજા મૂઢબુદ્ધિવાળા નાગો તથા સિદ્ધો કેવળ ભાવ વડે વગર મહેનતે મને પ્રાપ્ત થયા છે.

—ઈત્યાદિક વાક્યોથી ઘણા વિસ્તારથી શ્રીગોકુળવાસીઓને કેવળ ભાવ વડે પોતાની પ્રાપ્તિ થયાનું નિરૂ-પણ કરીને કહ્યું છે કે

यं न योगेने सांख्येन दानव्रततपोध्वरैः। व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि।।

અર્થ – યોગ વડે, સાંખ્ય વડે, દાન, વ્રત, તપ તથા યજ્ઞ વડે, વ્યાખ્યા, સ્વાધ્યાય અને સંન્યાસ વડે યત્ન કરતો હોય તે પણ જેને પ્રાપ્ત થાય નહીં તેવો હું છું. તેને કેવળ ભાવ વડે તેઓ પ્રાપ્ત થયેલ છે.

—એમ કહ્યું છે ત્યાં બીજા ગમે તે સાધન કરતો હોય તે પોતાને પ્રાપ્ત થતો નથી એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉદ્ધવજી પ્રત્યે આજ્ઞા કરેલી છે; તેથી ભક્તિ સિવાય બીજા સાધનોથી પ્રાપ્ત થાય તેવું શ્રીપુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ નથી એમ નિશ્ચય થાય છે. વળી ગીતાજીમાં અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને પૂછેલ છે કે

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते। ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः।।

અર્થ – હંમેશાં એવી રીતે આપની સાથે જોડાયેલ જે ભક્તો આપની સર્વ રીતે ઉપાસના કરે છે અને જે અવ્યક્ત એવા અક્ષરની ઉપાસના કરે છે તેમાંથી યોગને જાણનારાઓમાં ઉત્તમ કયા છે ! તે કહો. એમ અર્જુને પૂછ્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહેલ છે કે

मायावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते। श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः।।

અર્થ – ઉત્તમ શ્રદ્ધાએ યુક્ત, હંમેશા મારામાં જોડાયેલા જે ભક્તો મારામાં મનનો પ્રવેશ કરીને મારી ઉપાસના કરે છે તે મેં અત્યંત યુક્ત માનેલા છે.

—એમ કહ્યું છે ત્યાં જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગની મોટાઈ બતાવીને પછી કહ્યું છે કે

ये त्वक्षरमनिर्देशयमव्यक्तं पर्युपासते। सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम्।।
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः। ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः।।
क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्। अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते।।

અર્થ – સર્વ જગત (નામરૂપ સહિત) બ્રહ્મરૂપ છે એવી જેની બુદ્ધિ છે, અને તેથી જ સર્વભૂતના હિતમાં પ્રીતિ-યુક્ત જે પુરુષો ઈંદ્રિયોના સમૂહને નિયમમાં રાખીને (બ્રહ્મ આવું જ છે એમ) જેનો નિર્દેશ થઈ શકતો નથી, જે સ્પષ્ટ જણાતું નથી, સર્વ સ્થળમાં રહેલું છે, વિચારમાં આવી શકતું નથી, ગુપ્ત રહેલું છે, ચલાયમાન થતું નથી અને હંમેશા રહેલું છે, એવા અક્ષર (બ્રહ્મ)ની ઉપાસના કરે છે તે પુરુષો મને જ પ્રાપ્ત થાય છે; પણ જે સ્પષ્ટ જણાતું નથી તેમાં આસક્ત ચિત્તવાળાને ક્લેશ અત્યંત અધિક થાય છે, કેમકે દેહવાળાઓથી જણાય નહીં તેવી ગતિ દુઃખ થાય તેવી રીતે પ્રાપ્ત કરાય છે.

—એમ કહ્યું છે ત્યાં જ્ઞાનમાર્ગીયની હીનતા ભગવાને કહી છે; તેથી જ્ઞાનમાર્ગનું પણ શ્રીપુરુષોત્તમ સંબંધી નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. અહીં ''તે પુરુષો મને જ પ્રાપ્ત થાય છે'' એમ કહ્યું છે તનો અભિપ્રાય એવો છે કે અક્ષર બ્રહ્મ પણ શ્રીપુરુષોત્તમને રહેવાનું સ્થાનક હોવાથી તેને શ્રીપુરુષોત્તમની વિભૂતિરૂપપણું છે; તેથી પોતાની વિભૂતિને પ્રાપ્ત થાય તે પોતાને જ પ્રાપ્ત થાય છે એમ માનીને ''મન પ્રાપ્ત થાય છે'' એમ કહ્યું છે અક્ષરબ્રહ્મ તે જ શ્રીપુરુષોત્તમ એમ નહીં કહેતું, કેમકે ત્યાર પછી પંદરમાં અધ્યાયમાં કહેલ છે કે

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते। उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।।

અર્થ - સર્વ ભૂત ક્ષર કહેવાય છે, કૂટસ્થ અક્ષર કહેવાય છે અને ઉત્તમ પુરુષ તો જુદા જ છે, જે પરમાત્મા કહે-વાય છે.

—એમ કહ્યું છે ત્યાં અક્ષર (બ્રહ્મ)થી પરમાત્મા પુરુષોત્તમ જુદા છે એમ કહ્યું છે. તેમ ત્યાર પછી વળી કહ્યું છે કે

यस्मात्क्षरमतीतोऽक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः।।

અર્થ - જે કારણ માટે ક્ષરને વટાવી જઈને હું રહેલો છું અને અક્ષરથી પણ હું ઉત્તમ છું, તેથી લોક અને વેદમાં પુરુષોત્તમ એવી રીતે હું વિખ્યાત છું.

—એવી રીતે કહ્યું છે ત્યાં અક્ષરબ્રહ્મથી શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ પોતે ઉત્તમ છે એમ કહેલ છે. તેથી અક્ષરબ્રહ્મ અને પુરુષોત્તમ એક નથી એમ સમજવું. માટે અક્ષરબ્રહ્મના જ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનમાર્ગ શ્રીપુરુષોત્તમ સંબંધી નથી. તેવી જ રીતે કર્મમાર્ગ પણ સમજવો. તે વિશે ગીતાજીમાં કહેલ છે કે

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः। वेद वादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः।।

અર્થ - હે અર્જુન! વેદના વાદમાં પ્રીતિવાળા અને કર્મ સિવાય બીજું વેદમાં નથી એમ વાદ કરનારા પુરુષો કર્મફળને આપનારી જ આ વેદવાણી છે એમ આદરપૂર્વક બોલે છે, તેઓ કોઈ જાણતા નથી.

—ઈત્યાદિક શ્લોકોથી કર્મમાર્ગમાં આસક્તિવાળાઓને સમાધિમાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ થતી નથી એમ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે. તેમ આગળ લખ્યું છે કે

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते।
ते पुण्यमासाय सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान्।
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते।।

અર્થ - વેદત્રયીપ્રતિપાદિત કર્મમાં આસક્તિવાળા અને પાપ જેઓનાં ધોવાયેલાં છે એવા સોમપાન કરનારા પુરુષો યજ્ઞો વડે મારું યજન કરીને સ્વર્ગલોકમાં જવાની પ્રાર્થના કરે છે, તેઓ પુણ્યરૂપ ઈંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થઈને સ્વર્ગલો-કમાં દેવતાઓને ભોગવવાના અલૌકિક ભોગને ભોગવે છે. તેઓ તે મોટા સ્વર્ગલોકને ભોગવીને પુણ્ય ક્ષીણ થાય ત્યારે મનુષ્યલોકમાં પેસે છે. એવી રીતે વેદત્રીયના ધર્મની પાછળ રહેલા અને કામનાઓની ઈચ્છાવાળા પુરુષો આવાગમન કર્યા કરે છે.

—એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુન પ્રત્યે કહેલ છે, ત્યાં કર્મમાર્ગવાળા હંમેશાં આવાગમન કર્યા કરે છે એમ સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરે છે. વળી શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે કે

अथ यो गृहमेधीयान् धर्मानेवावसन् गृहे। काममर्थं च धर्मांश्च दोग्धि भूयः पिपर्ति तान्।।
स चापि भगवद्धर्मान्काममूढः पराङ्मुखः। यजते क्रतुभिर्देवान् पितॄंश्च श्रद्धयान्वितः।।

અર્થ - ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનાર જે પુરુષ ઘરમાં ધર્મોનું જ આચરણ કરે છે તેમાં કામ, અર્થ અને ધર્મનું ફળ પોતે જ દોહી લે છે, અને ફરીને વળી તે - તે ધર્મ અર્થ તથા કામને સિદ્ધ કરે છે, એટલે ધર્મ કરીને અર્થ મેળવે છે અને તે

અર્થ વડે કામ ભોગવે છે; તેથી પ્રથમ કામ ભોગવાથી દોવાઈ જાય છે. તેમજ અર્થ વડે કામ ભોગવ્યો એટલે અર્થ પણ દોવાઈ ગયો અને ધર્મ કરીને અર્થ મેળવ્યો એટલે ધર્મ પણ દોવાઈ ગયો. અર્થાત્ શ્રીભાગવત્ પ્રથમ સ્કંધમાં બીજા અધ્યાયમાં લખ્યા પ્રમાણે કામનું ફળ શરીર તથા ઈંદ્રિયો સારી રાખવી એ અર્થ સિદ્ધ કરવો, તે શરીર તથા ઈંદ્રિયોથી ધર્મ સિદ્ધ કરવો, અને તે ધર્મનું ફળ મોક્ષ છે એ ફલ નહીં મેળવવાથી ધર્મ, અર્થ અને કામ નિષ્ફળ થાય છે; તે નિષ્ફળ થવામાં મુખ્ય કામ છે. તેમ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ક્રમ કરતાં કામ, અર્થ, ધર્મ અને મોક્ષ એ ક્રમ જ બરોબર છે, એમ બતાવવા સારું તે ક્રમ લખેલો છે. કામનાથી મૂઢ થયેલો પુરુષ ભગવદ્ધર્મથી વિમુખ થયેલો હોય છે તે શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને યજ્ઞો વડે દેવતાઓનું અને પિતૃઓનું યજન કરે છે, એમ કહીને વળી પણ કહેલ છે કે

ये त्विहासक्तामनसः कर्मसु श्रद्धयान्विताः। कुर्वन्त्यप्रतिषिद्धानि नित्यान्यपि च कृत्स्नशः।
रजसा कुण्ठमनसः कामात्मानोऽजितेन्द्रियाः। पितृन्यजन्त्यनुदिनं गृहेष्वभिरताशयाः।
त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखाः हरिमेधसः। कथायां कथनोयोरुविक्रमस्य मधुद्विषः।।

અર્થ – જે અહીં આસક્ત મનવાળા અને કર્મમાં શ્રદ્ધાયુક્ત પુરુષો નિષિદ્ધ નહીં એવા કામ અને સમગ્ર નિત્યકર્મ પણ કરે છે, રજોગુણ વડે મન જેનું કુંઠિત થયેલું છે, કામયુક્ત જેઓનું અંતઃકરણ છે, ઈંદ્રિયો જેણે જીતેલી નથી અને ઘરમાં જ ચોતરફ પ્રીતિયુક્ત જે પુરુષો દરરોજ પિતૃઓનું યજન કરે છે તે ધર્મ અર્થ ને કામમાં જ લાગેલા પુરુષો ઘણા પરાક્રમવાળા અને મધુદૈત્યને મારનાર ભગવાનની કથામાં વિમુખ રહે છે.

—એમ કહીને છેવટ તેવાઓને વિષ્ઠા ખાનાર ભૂંડણાંતુલ્ય ગણેલા છે. ત્યાં જન્મમરણ હમેશાં થયા કરે તેવા આસુર માર્ગમાં તેનો પ્રવેશ થાય છે એમ નિરૂપણ કરેલું છે; તથી કર્મમાર્ગને પણ પુરુષોત્તમસંબંધીપણું નથી. શ્રવણકીર્તનાદિક નવ પ્રકારની ભક્તિ છે તેમાં પાંચમી અર્ચનભક્તિ લખેલી છે અને તે અર્ચનભક્તિનું નામ જ પૂજા છે માટે પૂજાને ભક્તિપણું કેમ નહીં! એવી શંકા થાય ત્યાં કહીએ છીએ કે શ્રવણ, કીર્તન વગેરે નવ પ્રકારની ભક્તિ પણ તેને કરનાર જેવો અધિકારી હોય તે પ્રમાણે કર્મમાર્ગીય, ઉપાસનામાર્ગીય અને ભક્તિમાર્ગીયપણાથી અનેક પ્રકારની થાય છે; જેમકે, શ્રીભાગવત્ અને વિષ્ણુસહસ્રનામ વગેરેના શ્રવણ તથા કીર્તનના ફળપણાથી ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એમ ચારે પુરુષાર્થ કહેલા છે. તેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામની ઈચ્છાથી શ્રવણ કીર્તનાદિક કરાય તો તે કર્મમાર્ગીય જ છે, તેમાં શ્રવણાદિક કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલ છે તેથી કરવું જોઈએ, એમ સમજીને અર્થાદિકની ઈચ્છાવાળા શ્રવણાદિક કરે તો તે શ્રવણાદિક કરે તો તે શ્રવણાદિક કર્મમાર્ગીય છે એમ કહ્યું છે તેમાં અર્થાદિકની ઈચ્છાવાળા પણ આવી ગયા છે, તો પણ ત્રિવર્ગમાં પ્રથમ ધર્મ છે, તે પછી અર્થ ગણેલ છે, તેને બદલે અહીં અર્થાદિક ફરીને લખેલ છે તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે ધર્મ વગર અર્થ અને કામની ઈચ્છાવાળાઓથી જે શ્રવણાદિક કરાય તે કર્મમાર્ગીય છે અને આજીવિકાને માટે શ્રવણ કે કીર્તન કરે તો – તો તે ખેડની માફક લૌકિક જ છે. એમ મલ ત્યાગ કરવા માટે શૌચની ઈચ્છાવાળો ગંગાજીનો સ્પર્શ કરે તેને મળની નિવૃત્તિ (જેમ બીજા જળથી થાય છે તેમ ગંગાજળથી પણ થાય તે) સિવાય બીજો કોઈ જાતનો ધર્મ પેદા થતો નથી, પણ ઊલટું નિષિદ્ધ આચરણ કરવાથી પાપ લાગે છે, તેમ શ્રવણ કે કીર્ત્તન આજીવિકા માટે જ કરે તો તેને આજીવિકા મળે તે સિવાય બીજો કોઈ જાતનો ધર્મ તેમાંથી પેદા થતો નથી, પણ ઊલટું ભગવન્નામનો આજીવિકા માટે ઉપયોગ કર્યો તે બાબત પણ પેદા થાય છે. આ ઉપરથી એવું સૂચવ્યું છે કે શાસ્ત્રમાં કહેલું કર્મ ગમે તેવી રીતે કર્યું હોય, પણ તેનાથી જે ફળ થવાનું લખ્યું છે તે ફળ થાય એમ કોઈ સમજતા હોય તો તેનો નિરાસ કર્યો છે. એટલે સાંગ વૈદિક

કર્મથી ફળ થાય છે તેથી ગમે તેમ તે કર્મ કર્યું હોય તો (કૃતિ તો સરખી છે પણ) તે કર્મ સફળ થતું નથી. સંન્યાસીઓથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય તો જ્ઞાનનો ઉદય થાય તે સારું શ્રવણાદિક કરાયેલાં હોય તો તે જ્ઞાનમાર્ગીય છે તે વિશે એકાદશસ્કંધના ૧૪માં અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહેલ છે કે

यथा यथाऽऽत्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः।
तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मं चक्षुर्यथैवाञ्जनसंप्रयुक्तम्।।२६।।

અર્થ – જે નેત્રમાં આંજણ સારી રીતે લખાયેલું છે તે નેત્ર જેમ સૂક્ષ્મ પદાર્થને જુએ છે; તેમ મારી પુણ્યરૂપ કથાનું શ્રવણ અને મારાં નામો વડે જેમ – જેમ આત્મા શુદ્ધ થાય છે તેમ – તેમ સૂક્ષ્મ વસ્તુને જુએ છે.

–ઈત્યાદિક વાક્યોથી જ્ઞાનને સિદ્ધ થવા માટે શ્રવણાદિક કરાય છે તે જ્ઞાનમાર્ગીય છે, એટલે સર્વ સ્થળમાં કૃતિ સરખી છે તો પણ સાધનદશામાં ફળની સાથે એક્તા નથી. જ્ઞાન વચમાં આડું આવે નહીં તેવી રીતે શુદ્ધ ભાવના માત્રથી મોક્ષના સાધનપણાએ પંચરાત્રાદિક તંત્રમાં કહેલી દીક્ષાપૂર્વક વિહિતપણાથી જે શ્રવણાદિક કરાય છે તે ઉપાસનામાર્ગીય છે. આ જ વૈષ્ણવમાર્ગ એવી રીતે શાસ્ત્રમાં કહેવાય છે, કેમકે વિષ્ણુધર્મમાં જ નિષ્ઠાવાળો આ માર્ગ છે એમ મુક્તિના સાધનપણાનું પ્રતિપાદન કરનાર વાક્યોથી નિશ્ચય થાય છે; અને એકાદશ સ્કંધમાં યોગેશ્વરના પ્રસંગમાં કહેલ પણ છે કે

अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते। न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः।।

અર્થ – શ્રદ્ધા વડે જે મૂર્તિમાં જ ભગવાનની પૂજા કરે છે, બીજા તેના ભક્તોમાં પૂજા કરતો નથી તે ભક્ત પ્રાકૃત છે.

–એમ કહ્યું છે તે પણ આવા ભક્તને માટે છે. કેમકે ગીતાજીમાં કહેલ છે કે

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन। आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ।।

અર્થ – ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ હે અર્જુન! આર્ત્ત (પીડિત) જિજ્ઞાસુ (જાણવાની ઈચ્છાવાળો) અર્થાર્થી (હરકોઈ પ્રયોજનની ઈચ્છાવાળો) અને જ્ઞાની એમ ચાર પ્રકારના અત્યંત કુશળ માણસો મને ભજે છે

–એમ કહ્યું છે ત્યાં પીડિત માણસ જે ભજનનો અધિકારી છે એવું ભજન સર્વને માટે સાધારણ લખ્યું છે. મર્યાદા ભક્તિમાર્ગના આચાર્યે પ્રવૃત્તાવેલ સંપ્રદાયને અનુસરનારી દીક્ષાપૂર્વક જે શ્રવણાદિક મોક્ષના સાધનપ-ણાથી કરાય છે તે પ્રાવાહિકી ભક્તિ કહેવાય છે; તેથી જ કપિલદેવજીએ તૃતીયસ્કંધના ૨૫મા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે

न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि। सदृशोऽस्ति शिवः पन्था योगिनां ब्रह्मसिद्धये।।१९।।

અર્થ – સર્વના આત્મારૂપ ભગવાનમાં ભક્તિ જોડવા બરોબર યોગીઓને બ્રહ્મની સિદ્ધિ માટે બીજો કલ્યાણકારક માર્ગ નથી.

–એમ કહીને કહ્યું છે કે

प्रसंगमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः। स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम्।।२०।।

અર્થ – સંસારમાં સંગ થયો તે કપાય નહીં તેવો આત્માનો પાશ છે એમ કવિઓ જાણે છે, તે જ સંગ સત્પુરુષોમાં કર્યો હોય તો ખુલ્લુ મોક્ષનું દ્વાર છે.

—એમ સત્સંગ કરવાની પ્રશંસા કરીને સત્પુરુષોનાં લક્ષણ કહ્યા છે કે

तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम्। अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधूभूषणाः।।२१।।
मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढाम्। मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः।।२२।।
मदाश्रयाः कथा सृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च। तपन्ति विविधांस्तापानेतान्मद्गतचेतसः।।२३।।

અર્થ – સર્વ પ્રાણીઓ સંબંધી વ્યથાને સહન કરનારા, સર્વ ઉપર દયા રાખનારા, સર્વ પ્રાણીઓની ઉપર મિત્રભાવ-વાળા, જેને કોઈ શત્રુ જ નથી, શાંત, સારા સ્વભાવવાળા, સારો સ્વભાવ એ જ જેનું ધરેલું છે, મારે વિશે જે અનન્યભાવ વડે ભક્તિ કરે છે, મારે માટે બીજા કર્મ જેમણે છોડેલાં છે, તેમજ મારે માટે પોતાના સ્વજન અને બાંધવા જેણે છોડેલા છે, મારા આશ્રયવાળી અભીષ્ટ કથાનું શ્રવણ કરે છે ને વચે છે; એવી રીતે મારામાં જેનું ચિત્ત લાગેલું છે એવા તે સત્પુરુષોને આધ્યાત્મિકાદિક નાના પ્રકારના તાપો તપ્ત કરતા નથી.

—એમ કહીને કહ્યું છે કે

त एते साधवः साध्वि सर्वसंगविवर्जिताः। संगस्तेष्वथ ते प्रार्थ्याः संगदोषहरा हि ते।।२४।।

અર્થ – હે સાધ્વી! ઉપર કહેલા લક્ષણવાળા, સર્વસંગથી વિશેષ કરીને વર્જિત એવા તેઓ સત્પુરુષો છે; તેથી તમારે તેવા સત્પુરુષો પાસે સંગની પ્રાર્થના કરવી, કેમકે તે સત્પુરુષો સંગદોષને હરનારા છે.

—એમ સત્સંગ કરવાનો ઉપદેશ કરીને તેમાં જે ફલ થાય છે તે કહે છે

सतां प्रसंगान्मम वीर्यसंविदो भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः।
तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति।।२५।।

અર્થ – સત્પુરુષોના પ્રસંગથી, મારા પરાક્રમનું જેની અંદર સારું જ્ઞાન છે, અને હૃદય તથા કાનને અમૃતરૂપ કરનાર કથાઓ થાય છે, તેના સેવનથી મોક્ષના માર્ગમાં તેમજ મોક્ષના માર્ગરૂપ ભગવાનમાં પ્રથમ શ્રદ્ધા થાય, પછી પ્રીતિ થાય અને ત્યારપછી ભક્તિ થાય એમ અનુક્રમથી સિદ્ધ થશે

—એમ નિરૂપણ કરેલું છે ત્યાં મોક્ષના માર્ગમાં શ્રદ્ધાદિક થવાનું કહેલું છે તેના સાધનરૂપ ભક્તિ* કહેલી છે તેથી તેને પ્રવાહિપણું છે એમ સમજવું. પ્રેમાત્મક ભક્તિના સાધનપણાથી જે શ્રવણાદિક કરાય છે તે ભક્તિમાર્ગમાં મર્યાદા કહેવાય છે. તે વિશે એકાદાશસ્કંધમાં કહે છે કે

(* સર્વના આત્મારૂપ ભગવાનમાં ભક્તિ જોડવાની બરોબર બીજો કલ્યાણરૂપ માર્ગ નથી એમ કહેલ છે તે.)

भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाणाय तेऽनघ। पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परम्।।

અર્થ – પ્રથમ જ (અગિયારમા અધ્યાયમાં સત્પુરુષોએ જેનો આદર કરેલો છે એવી ભક્તિનું સ્વરૂપ તમે પૂછ્યું ત્યારે જ) તમે પાપરહિત હોવાથી મેં ભક્તિયોગ કહેલો છે અને ફરીને (મોટાઓને શોધવા યોગ્ય ભક્તિયોગનું સ્વરૂપ પૂછ્યું ત્યારે) મારી ભક્તિનું ઉત્તમ કારણ કહીશ.

—એમ ૧૯મા અધ્યાયમાં ઉદ્ધવજી પ્રત્યે આજ્ઞા કરીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે

श्रद्धाऽमृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्त्तनम्। परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम।।
आदरः परिचर्यायां सर्वाङ्गैरभिवन्दनम्। मद्भक्तपूजाऽभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः।।
मदर्थेष्वङ्गचेष्टा च वचसा मदगुणेरणम्। मय्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनम्।।
मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च। इष्टं दत्तं हुतं जनं मदर्थं यद् व्रतं तपः।।

અર્થ – મારી અમૃતરૂપ કથામાં શ્રદ્ધા, મારું કીર્તન થતું હોય તેની પાછળ હમેશાં કીર્તન કરવું, પૂજામાં નિષ્ઠા રાખવી, શાસ્ત્રો વડે મારી સ્તુતિ કરવી, પરિચર્યામાં આદર રાખવો, સર્વાંગે દંડવત્ પ્રણામ કરવા, મારા ભક્તની પૂજા ચોતરફથી અધિક કરવી, સર્વ પ્રાણીઓમાં મારી મતિ રાખવી, મારાં કાર્યો નિમિત્ત શરીરની ચેષ્ટા કરવી, વચન વડે મારા ગુણો કહેવા, મારામાં મન અર્પવું. સર્વ કામનાઓ છોડવી, મારે માટે ધનનો ત્યાગ કરવો, મારે માટે ભોગ તથા સુખનો પણ ત્યાગ કરવો, જે યજન કરવું, દાન કર્યું, હોમ કર્યો, જપ કર્યો, વ્રત કર્યું અને તપ કર્યું તે સર્વ મારે માટે અર્પવું.

—એ સર્વ કારણો બતાવીની કહ્યું છે કે

एवं धर्म्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम्। मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते।।

અર્થ – હે ઉદ્ધવ ! આત્મનિવેદન કરનારા મનુષ્યોને ઉપર કહેલા ધર્મો વડે મારામાં ભક્તિ સારી રીતે થાય છે, પછી તેને બીજો કયો અર્થ બાકી રહે છે ! કોઈ પણ અર્થ બાકી રહેતો નથી. તેમ એકાદશ સ્કંધના ત્રીજા અધ્યાયમાં પ્રબુદ્ધ યોગેશ્વરે નિમિરાજા પ્રત્યે કહેલ છે કે

स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं हरिम्। भक्त्या संजातया भक्त्या विभ्रत्युत्पुलकां तनुम्।।

અર્થ – પાપના સમૂહના હનરાર હરિનું પરસ્પર સ્મરણ કરનારા અને કરાવનારાઓ ભક્તિ વડે સારી રીતે પેદા થયેલી ભક્તિથી રોમાંચવાળા શરીરને ધારણ કરે છે.

ઈત્યાદિક વાક્યો વડે પ્રેમાત્મક ભક્તિને સિંહ કરવાપણું જાણવું. પ્રભુમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન થયા પછી પોતાના વયસ–નથી સ્વતંત્ર પુરુષાર્થપણાથી શ્રવણાધિક કરાય છે તે ઉત્તમ પુષ્ટિ ભક્તિરૂપ છે. એટલે જેમ લૌકિકમાં અફીણ વગેરેના વ્યસનવાળાનું ચિત્ત અફીણ વગેરેમાં જ લાગુ રહે છે, જેમ કામી પુરુષોનું ચિત્ત કામિનીમાં જ લાગી રહે છે, તેમ સર્વ ઈંદ્રિયોની વૃત્તિઓ સ્વભાવથી જ પ્રભુના સ્વરૂપવિષયક જ રહે ત્યારે તે ઈંદ્રિયોથી જે ક્રિયાઓ થાય તે સર્વ પ્રભુવિષયક જ થવાથી સ્વતઃપુરુષાર્થપણું તેને છે અને કોઈ જાતના ફળની ઈચ્છા નહીં હોવાથી ઉત્તમપણું છે. જેની અંદર દોષના લેશપણાની શંકા પણ થઈ શકતી નથી; તેથી જ નવમ સ્કંધના ચતુર્થાધ્યાયમાં વિષ્ણુ ભગવાને દુર્વાસા પ્રત્યે કહેલ છે કે

मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टम्। नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविप्लुतम्।।६७।।

અર્થ – મારી સેવા વડે સાક્ષાત્ થયેલ સાલોક્યાદિક* ચાર પ્રકારની મુક્તિને પણ સેવાએ પૂર્ણ મારા ભક્તો ઈચ્છતા નથી તો કાલે કરીને જેનો નાશ થાય છે તેવા કોઈ બીજા ફળની તો ક્યાંથી જ ઈચ્છા કરે ! ન જ કરે તેમ તૃતીય-સ્કંધમાં ૨૫મા અધ્યાયમાં કપિલદેવજીએ કહે છે કે

(*સાલોક્ય (વૈકુંઠમાં રહેવું) સામીપ્ય (ભગવાનના સમીપમાં રહેવું), સારૂપ્ય (ભગવાનના જેવું રૂપ થવું) અને સાયુજ્ય (ભગવાન્ સાથે મળી જવું) એ ચાર પ્રકારની મુક્તિ.)

नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः।
येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य समाजयन्ते मम पहेरुषाणि।।३४।।

અર્થ – જે ભક્તો પરસ્પર સ્નેહથી મળીને મારાં ચરિત્રોનું સભાજન* કરે છે તે મારા ચરણારવિંદની સેવામાં જ ચોતરફથી પ્રીતિ રાખનારા અને મારે માટે જ ચેષ્ટા કરનારા કેટલાક મારી સાથે એકાત્મપણું થવાને ઈચ્છતા નથી એટલે ભગવાનના સ્વરૂપ સાથે પોતાનો આત્મા મળી જાય તે સાયુજ્ય મુક્તિને પણ ઈચ્છતા નથી. તેમ જડભ-રતની કથાની સમાપ્તિમાં પંચમ સ્કંધમાં ૧૪ મા અધ્યાયમાં શુકદેવજીએ કહેલ છે કે

(* પરસ્પર અનુવાદપૂર્વક ગુણોની પ્રશંસા કરવી તે સભાજન)

यो दुस्त्यजान् क्षितिसुतस्वजनार्थदारान् प्रार्थ्यां श्रियं सुरवरः सदयावलोकान्।
नैच्छन्नपस्तदुचितं महतां मधुद्विट् सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुः।।४४।।

અર્થ – કોઈનાથી છોડી શકાય નહીં તેવી પૃથ્વી, પુત્ર, પોતાનાં સંબંધીઓ, ધન વગેરે અને સ્ત્રીઓ, તેમજ ઉત્તમ દેવતાઓએ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય અને કૃપાકટાક્ષ સહિત લક્ષ્મીની પણ જે રાજાએ ઈચ્છા રાખી નહીં તે યોગ્ય છે, કેમકે મધુ દૈત્યને મારનાર ભગવાનમાં જેનું મન આસક્ત છે એવા મોટા પુરુષોને મોક્ષ પણ તુચ્છ છે. તેમ પણ સ્કંધના ૧૭ મા અધ્યાયમાં રુદ્રાણી પ્રત્યે કહેલ છે કે

नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति। स्वर्गापवर्गतरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः।।२८।।

અર્થ – નારાયણમાં પરાયણ સર્વ કોઈનાથી ડરતા નથી; સ્વર્ગ મોક્ષ અને નરકમાં પણ સરખા અર્થને જોનારા છે; એટલે જેઓને ભગવાનનો ઉત્તમ આશ્રય છે તેઓ સ્વર્ગ અને મોક્ષને નરક બરોબર સમજે છે.

—ઈત્યાદિક વાક્યથી ભગવાનના સ્વરૂપમાં જેને વ્યસન છે તેનું ઉત્તમપણું જાણવું એવી રીતે ફલના તાર-તમ્યનો વિચાર કરીએ છીએ. ત્યાં ધાત્વર્થ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ સ્નેહ જ છે અને શ્રવણાદિકમાં જે અર્થથી વપરાય છે; તેથી જ કપિલદેવજીએ તૃતીય સ્કંધના ૨૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે

सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत। दीयमाने न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः।।१३।।

અર્થ – મારા ભક્તોને સાલોક્ય (એક લોકમાં રહેવું) સાર્ષ્ટિ (પોતાના સમાન ઐશ્વર્ય આપવું) સામીપ્ય (પો-તાના સમીપમાં રહેવું), સારૂપ્ય (પોતાના જેવું રૂપ કરવું) અને એકત્વ (પોતાની સાથે મળી જવું) એ આપું છું તો પણ તેઓ મારા સેવન વિના બીજું કાંઈ ઈચ્છતા નથી, એટલે એ પાંચે પ્રકારની મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં તેવો અને કેવળ અનુભવથી જ જણાય તેવો ભજનરસનો આસ્વાદ મળવાથી તે સ્વાદ વડે હર્ષ પામેલા ભક્તો તે પાંચ પ્રકારની મુક્તિને પણ ઈચ્છતા નથી; કેમકે ભજનાનંદનો અનુભવ થયા પછી બીજું ફળ પ્રાપ્ત થવાનું રહે

ત્યારે ભજનાનંદ સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ થાય નહીં. પણ અન્યશેષ થાય અને જેને પ્રભુમાં વ્યસન થયું છે તેનો તો ભજનાનંદ સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ જ થાય છે. તેથી બીજા ફળની તેને ઈચ્છા રહેતી જ નથી; તેથી કપિલદેવજીએ વ્યસનતાવાળું લક્ષણ કરીને કહ્યું છે કે

स एव भक्तियोगाख्य श्रात्यन्तिक उदाहृतः। येनातिव्रज्य त्रिगुणे मद्भावयोपपद्यते।।१४।।

અર્થ – જેનું ભક્તિયોગ નામ છે તે ખરેખર ઉપર બતાવેલો તે જ છે, જે ભક્તિયોગ વડે ત્રણે ગુણોના કાર્યનું ઉલ્લંઘન કરીને મારા ભાવને માટે પ્રાપ્ત થાય છે.

—એમ કહ્યું છે તે ભક્તિયોગનું સ્વરૂપ કહ્યું છે; તે જો ધાક્ષ્ટ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ સ્નેહમાં જ ન હોય તો પ્રથમ તેરમા શ્લોકમાં તેનું લક્ષણ કહીને પછી ઉપરના શ્લોકમાં તેનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તે અને તેમાં લ ઊમ (તે જ) ભક્તિયોગ નામનો છે એમ નિશ્ચયને કહેનાર ઊમ કાર છે તે ઘટે નહીં. જો કે સ્નેહ ભીતરનો ધર્મ છે અને શ્રવ-ણાદિક બહારનો ધર્મ છે તેથી તે બન્નેને એકરૂપપણું થાય નહીં. તો પણ પ્રભુમાં સ્નેહ સિદ્ધ થયા પછી જે શ્રવ-ણાદિક કરાય છે તે સ્નેહની અંદર આવી જઈને (બહારનું જળ જેમ ગંગાજીમાં મળ્યા પછી ગંગાજીરૂપ થઈ જાય છે તેમ શ્રવણાદિક પ્રભુ) સ્નેહરૂપ થઈ જાય છે. એમ ન હોય તો કપિલદેવજીએ ભક્તિયોગ તેનું જ નામ છે એમ કહ્યું છે તે વ્યર્થ થાય. માટે સ્નેહ સિવાયનામાં ધાક્ષ્ટ શબ્દ ઔપચારિક છે એમ જણાવ્યું છે. અથવા સાક્ષાત્ શ્રીપુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરવાથી પણ જે શ્રવણાદિક કહેલું છે તે ધાક્ષ્ટ પદની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત જુદું જ છે. જે સાક્ષાત્ શ્રીપુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરનાર હોય તે ધાક્ષ્ટ એમ નહીં કહેવું. કેમકે દેવાદિક પણ પ્રાપ્ત કરનાર હોવાથી તેને પણ ભક્તિપણું થશે. સાક્ષાત્ શ્રીપુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરનાર હોય તે ભક્તિ એમ કહો છો ત્યાં 'સાક્ષાત્' પદ કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી એમ નહીં કહેવું, કેમકે વિભૂતિરૂપનું ભજન કરનારને પણ તે દ્વારા પુરુષોત્તમ પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી અક્રૂરસ્તુતિમાં દશમ સ્કંધમાં ૪૦ મા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે

यथाऽद्रिप्रभवा नद्यः पर्जन्यापूरिता विभो। विशन्ति सर्वतः सिन्धुं तद्वत्वां गतयोऽन्ततः।।१०।।

અર્થ – જેમ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી નદીઓ મેઘથી પુરાય છે ત્યારે, હે સમર્થ! ચોતરફથી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ સર્વ ગતિઓ અંતે આપમાં જાય છે.

—એમ બતાવવા સારું જ આપ સમર્થ છો એમ સંબોધન આપેલું છે. ઈત્યાદિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ છે કે વિભૂતિના ઉપાસક તે દ્વારા શ્રીપુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ ફળરૂપ ભક્તિમાં શ્રીકૃષ્ણમાં સ્નેહપણું જ કારણ-રૂપ છે એમ એક ધાક્ષ્ટ શબ્દમાં અનેક અર્થો રહેલા છે. શબ્દની પ્રવૃત્તિ થવાનું કારણ જુદું હોય તો પણ જેમ ક્ષૂશ્રક્ષમળણ્ શબ્દ કહેવાથી સૂર્ય અને ચંદ્ર બન્નેનો બોધ થાય છે તેમ કોઈ સ્થળમાં ધાક્ષ્ટ પદ સાધનરૂપ અને ફળરૂપ બન્ને પ્રકારની ભક્તિને કહેનારું હોય છે. પણ શ્રીપુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ માત્ર જેમાં ફળરૂપ છે એવી ભક્તિ તો ધક્ષ્ટ્વપળ ઙૂંળર્ઈ (સત્પુરુષના મિત્રરૂપ પ્રભુ ભક્તિ વડે ગ્રાહ્ય છે) ઈત્યાદિક વાક્યોથી સમજવી, તે વિશે એકાદશ સ્કંધના ૨૭ મા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે

मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दति। भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजयेत माम्।।६३।।

અર્થ – જેની અંદર કોઈ જાતની ઈચ્છા રહેલી નથી એવા ભક્તિયોગ વડે મને જ પ્રાપ્ત થાય છે અને ઈચ્છારહિત થઈને આગળ બતાવેલી રીતિ પ્રમાણે જે મારું પૂજન કરે છે તે ભક્તિયોગને મેળવે છે.

—એમ કહ્યું છે ત્યાં એકાદશ સ્કંધના ૨૭ મા અધ્યાયમાં પ્રથમ જે પૂજાનો પ્રકાર કહ્યો છે તે પ્રમાણે નિરપેક્ષતાથી પૂજા કરે તો તેને જે ભક્તિયોગ મળે તે ફળરૂપ સમજવો. તેમ ગીતાજીના ૧૨ મા અધ્યાયના પ્રારં- ભમાં અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પૂછેલ છે કે

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते। ये चाप्यक्षुरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः।।३।।

અર્થ– એવ રીતે હમેશાં આપમાં જોડાયેલા જે ભક્તો આપની સર્વ રીતે ઉપાસના કરે છે તે અને જે સ્પષ્ટ નહીં એવા અક્ષર બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તે બન્નેમાંથી યોગને જાણવાવાળામાં ઉત્તમ કોણ! એમ પૂછ્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉત્તરમાં કહેલ છે કે

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते। श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः।।३।।

અર્થ– મારામાં મતનો પ્રવેશ કરીને નિત્ય જોડાયેલા અને ઉત્તમ શ્રદ્ધાએ યુક્ત જે ભક્તો મારી ઉપાસના કરે છે તે અત્યંત યુક્ત મેં માનેલા છે એમ કહેલ છે. તેમ સપ્તમ સ્કંધના ૭ મા અધ્યાયમાં પ્રહ્લાદજીએ દૈત્યપુત્રોને કહેલ છે કે

नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वाऽसुरात्मजाः। प्रीणनाय मुकुन्दस्य न वृत्तं न बहुज्ञता।।५१।।
न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च। प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम्।।५२।।

અર્થ– હે અક્ષરપુત્રો! મોક્ષને આપનાર ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા માટે દ્વિજ* પણ સમર્થ નથી; દેવપણું અથવા ઋષિપણું સમર્થ નથી, સદાચાર સમર્થ નથી, બહુ જાણવાપણું સમર્થ નથી, દાન સમર્થ નથી, તપ સમર્થ નથી, યજ્ઞ સમર્થ નથી, પવિત્રતા સમર્થ નથી, અને વ્રતો સમર્થ નથી. ભકતનાં પાપ તથા દુઃખને હરનાર ભગવાન્ શુદ્ધ ભક્તિ વડે પ્રસન્ન થાય છે. બાકી બીજું તો ધાંધલરૂપ છે

—એમ કહ્યું છે ત્યાં શુદ્ધ ભક્તિ કહેલી છે. તેમ એકાદશ સ્કંધના ૧૪ મા અધ્યાયમાં ઉદ્ધવજી પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહેલ છે કે

(* યજ્ઞોપવીતનો સંસ્કાર થયા પછી દ્વિજપણું થાય છે તે.)

न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव। न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोजिंता।।२०।।
भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयात्मा प्रियः सताम्। भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्वपाकानपि संभवात्।।२१।।

અર્થ– હે ઉદ્ધવ! વૃદ્ધિ પામેલી મારી ભક્તિ જેવી રીતે મને સ્વાધીન કરે છે તેવી રીતે યોગ સ્વાધીન કરતો નથી; સાંખ્ય સ્વાધીન કરતું નથી, ધર્મ સ્વાધીન કરતો નથી, તપ સ્વાધીન કરતું નથી, અને ત્યાગ સ્વાધીન કરતો નથી; શ્રદ્ધાએ કરીને સત્પુરુષના પ્રિય આત્મારૂપ હું એક ભક્તિ વડે ગ્રાહ્ય છું. ઉત્પત્તિથી ચાંડાલ હોય તેવાને પણ મારામાં રહેલી ભક્તિ પવિત્ર કરે છે.

—ઈત્યાદિક વાક્યોથી યોગાદિકથી પણ જે ભગવાન્ પ્રાપ્ત થતા નથી તેને પ્રાપ્ત કરનાર જે ભક્તિ લખી છે તે ઉત્તમ ભક્તિ સમજવી. અને તેવી ભક્તિને જ ફળરૂપપણું છે. એમ હજારો વાક્ય ફળરૂપ ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરનારાં છે તેનાથી તેનું સ્વરૂપ વિભૂતિરૂપપણું છે તે પ્રથમ પ્રતિપાદિત કર્યુ છે, તેથી તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર તેના જપ કે અર્ચનાદિકને ભક્તિપણું કહી શકાતું નથી, તેમ તેને ભક્તિનું સાધનપણું કહેલ છે તેથી પણ ભક્તિપણું

નથી. એવી રીતે પ્રભુમાં સ્નેહરૂપ ભક્તિને ઉત્તમપણું કહેલ વિધિ જ નિયામક હોવાથી તે વિધિને અધીન જ સર્વ ક્રિયાઓ છે, તેમ આ ફળરૂપ ભક્તિમાર્ગના ભજનના પ્રકારોમાં સ્નેહ જ નિયામક હોવાથી શીત તથા ઉષ્ણતા વગેરેનું નિવારણ કરવા આદિ ઉપચારોમાં સ્નેહને અધીન જ સર્વ ક્રિયાઓ છે. જેઓને પ્રભુમાં સ્નેહ નથી અને સ્નેહવાળા ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયા છે તઓને તો સ્નેહવાળાએ કરેલો ઉપેદશ જ નિયામક છે, એટલે સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો નથી અને ભજનમાં પ્રવૃત્ત થયા છે તેઓને તો સ્નેહની મર્યાદા પ્રમાણે જ ભજનની રીતિ બતાવવી જોઈએ. તે રીતિ વેદાદિકથી અવિરુદ્ધ જ છે એમ સમજવું. બાળકને યજ્ઞોપવીત થાય ત્યારે તે તેના વિધિને જાણતો ન હોય તો પણ પિતા વગેરેના શીખવવા પ્રમાણે તે સંધ્યાવંદનાદિક કર્મ કરે છે તેને જેમ કર્મમાર્ગીયપણું છે, તેમ સ્નેહ વગર પણ સ્નેહવાળા સંપ્રદાયમાં આવ્યો હોય તે એ સંપ્રદાયમાં પ્રાપ્ત થયેલ કૃતિ હોય તેને ભક્તિપણું જ છે, કેમકે તે કૃતિ ભક્તિમાર્ગીય છે. પ્રથમ પ્રભુમાં સ્નેહ નહીં છતાં જે સ્નેહવાળો પ્રવૃત્ત થયો છે તે એ સંપ્રદાયની રીતિ પ્રમાણે ભક્તિ કરે છે તો તેને આગળ જતાં અવશ્ય પ્રભુમાં સ્નેહ થશે એમ સમજવું. વિધિને નહીં જાણનાર બાળક પિતા વગેરેના શીખવવા પ્રમાણે કર્મ કરે છે તેને જેમ તે કર્મનું શાસ્ત્રમાં કહેલું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સ્નેહ વગરનો હોય તે સ્નેહવાળાના શીખવવા પ્રમાણે ભજન કરે છે તે ભજનથી પણ શ્રીપુરુષોત્ત-મની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ થાય છે, એટલે પછી તેને બીજું શું બાકી રહે છે! કાંઈ પણ બાકી રહેતું નથી. આજના સમયના ઉપદેશ મૂળભુત આચાર્યો પ્રભુમાં પૂર્ણ સ્નેહવાળા હોવાથી (સ્નેહવાળાની જેવી કૃતિ હોય તે પ્રમાણે જ) તેઓએ સર્વ રીતિ બાંધેલી છે; તે સર્વ સ્નેહની જ કૃતિ છે તેથી જ તેમાં ભગવાનનો અનુગ્રહ થયેલો છે; માટે તેઓએ જે રીતિ બાંધેલી છે પ્રમાણે સેવાદિક કરવાથી સર્વ ફળ સિદ્ધ થાય છે, કેમકે જે ભક્તના ઉપર પ્રભુનો અનુગ્રહ હોય તેમણે જે માર્ગ પ્રતર્વાવેલો છે તેના તરફ ભગવાનનો પક્ષપાત રહે છે; તેથી જ દશમ સ્કંધમાં ગર્ભ-સ્તુતિમાં બ્રહ્માદિક કહેલ છે કે

स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं द्युमन् भवार्णवं भीममदभ्रसौहृदाः।
भवत्पदाम्भोरुहनावमत्र ते निधाय याताः सदनुग्रहो भवान्।।

અર્થ – હે પ્રકાશમાન ભગવાન્! ઘણા સ્નેહવાળા આપના ભક્તો, આપના ચરણારવિંદાત્મક ભક્તિરૂપ નાવ વડે સંસારરૂપ સમુદ્રને તરે છે તે સમુદ્ર કોઈથી તરાય તેવો નથી, તેમ અત્યંત ભયંકર છે, તેવા સમુદ્રને પોતે તરીને આપના ચરણાત્મક ભક્તિરૂપ નાવને અહીં (જગતમાં) રાખીને તે ભક્તો આ લોકમાંથી ગયા છે. તો પણ તે સત્પુરુષો ઉપર અનુગ્રહ કરનાર આપ છો તેથી તેઓએ પ્રવર્તાવેલ ભક્તિમાર્ગમાં ચાલનાર ઉપર પણ આવતો અનુગ્રહ છે.

–એમ કહેલ છે ત્યાં ભગવાનના ચરણારવિંદને ભક્તિમાર્ગીયપણું હોવાથી તે માર્ગરૂપ પોતાના સંપ્રદાયને તે ભક્તોએ પ્રવર્તાવેલ છે, એ જ ચરણારવિંદરૂપ નાવ અહીં રાખેલું છે; માટે તે ભક્તોએ પ્રવર્તાવેલ સંપ્રદાયમાં જેઓ પ્રવૃત્ત થયેલા છે તેઓને તેનું સાધન ન હોય તો પણ સંપ્રદાયને પ્રવર્ત્તાવરનાર મૂલ પુરુષ ઉપર ભગવાનનો અનુગ્રહ હોવાથી, તેઓના ઉપર ભગવાનનો પક્ષપાત છે તેથી તેના સંબંધવાળા જીવો ઉપર ભગવાન્ અનુગ્રહ કરે છે; એમ બતાવવા સારું સત્પુરુષો ઉપર આપનો અનુગ્રહ એમ કહ્યું છે. અને આ બાબત પ્રમાણરૂપ છે અમે બતાવવા સારું છેવટ ધમળણૂ એમ કહીને ભગવાનની સંમતિ બતાવી છે; એવા સંપ્રદાયમાં રહેલા હોય તેઓ સંસારરૂપી સમુદ્રને અવશ્ય તરે છે એમ બતાવવા સારું તે નાવરૂપ છે એમ કહ્યું છે; એટલે નાવમાં બેઠો હોય તે સમુદ્રને અવશ્ય તરે છે તેમ ભગવદ્ભક્તને પ્રવર્ત્તાવેલ સંપ્રદાયરૂપ નાવમાં બેઠો હોય તે સંસારરૂપી સમુદ્રને અવશ્ય

તરે છે; તેનાથી વગર મહેનતે સંસારરૂપ સમુદ્રને તરવાનું સૂચવ્યું છે. હાથ વડે તરવામાં મહેનત પડે છે તેમ નાવ વડે તરવામાં મહેનત પડતી નથી. આ બધી હકીકત શ્રીભાગવત્ દશમ સ્કંધનાં શ્રીસુબોધિનીજીમાં શ્રીઆચાર્યજી-નએ વિસ્તારથી દર્શાવી છે તેથી અહીં લખી નથી; પણ ભગવદ્ભજનમાં આ વ્યવસ્થા છે એટલે સંપ્રદાયથી પ્રાપ્ત હોય તે જ કરવું; સંપ્રદાય વગરની બાબત શાસ્ત્રોક્ત વિધિને અનુસરતી હોય તો પણ કરવી નહીં. એમ ન હોય તો અગ્નિહોત્રાદિકમાં પણ ભગવાનનું જ આરાધન છે તે કર્મમાર્ગીય છે તે પણ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય; પણ તે આરાધન પોતા પાસે કરાવવાની પ્રભુની ઈચ્છા જાણવામાં આવે તો તે જાણીને જ્યારે અગ્નિહોત્રાદિક કરે ત્યાર કલ્પસૂત્રને અનુસારે જ કરવું; તે સિવાય બીજી રીતે કરવું નહીં. શિષ્ટાચાર વેદની બરાબર પ્રમાણ છે; તેથી સંપ્રદાયની રીતે ઉપદેશ થવાથી જ સ્નેહ હોય તો પણ તે સંપ્રદાયપ્રાપ્ત હોવાથી તેને પ્રામાણિકપણું છે, માટે તે પ્રમાણે કરવામાં અંધપરંપરા પ્રમાણે કરે છે એવી શંકા કરવાની નથી, કેમકે એ પ્રમાણસિદ્ધ છે, જેમ યજ્ઞાદિક આપણી કૃતિથી સિદ્ધ થાય છે અને તેનાથી સ્વર્ગાદિક ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ ભગવાનમાં પ્રેમ થાય તેને ફળપણું છે તે ફળ આપણી કૃતિથી સિદ્ધ થતું નથી, પણ પ્રભુમાં સ્નેહ થયારૂપ ફળનો અનુવાદ શાસ્ત્રમાં કરેલો છે. જેમ શ્રીભાગવત્ દશમ સ્કંધમાં ગર્ગાચાર્યે નામકરણના પ્રસંગમાં શ્રીનંદરાયજી પ્રત્યે કહેલ છે કે

य एतस्मिन् महाभागाः प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः। नारयोऽभिभवन्त्येतान्विष्णुपक्षानिवासुराः।।

અર્થ - વિષ્ણુના પક્ષવાળાઓને જેમ અસુરો પરાભવ કરી શકતા નથી તેમ આ શ્રીકૃષ્ણમાં જે મોટા ભાગ્યવાળા પ્રીતિ કરે છે તેઓનો શત્રુઓ પરાભવ કરી શકતા નથી.

—એમ કહ્યું છે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રીતિ રાખનારને મોટા ભાગ્યવાળા કહેલા છે. તેમ 'નારદપંચરાત્ર'માં કહેલ છે કે

माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः। स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथा।।

અર્થ - પ્રથમ પ્રભુની મોટાઈ જણાયા પછી અતિદઢ અને સર્વ (સ્નેહ થવાના પાત્રરૂપ શરીર, સ્ત્રી, પુત્રાદિક)થી અધિક પ્રભુમાં સ્નેહ થાય તે ભક્તિ કહેવાય છે. તે ભક્તિ વડે મુક્તિ થાય છે. તે ભક્તિ સિવાય મુક્તિ નથી.

—એમ કહ્યું છે ત્યાં પ્રભુમાં સર્વથી અધિક સ્નેહ થાય તે ભક્તિ કહેલ છે અને તે ભક્તિથી મુક્તિ થવાનું લખ્યું છે. તેમ શ્રીભાગવત્ તૃતીય સ્કંધમાં શ્રીકપિલદેવજીએ દેવહૂતિજીને કહેલ છે કે

देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविकर्मणाम्। सत्व एवैकमनतो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या।
अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी। जरयत्याशु या कोशो निगीर्णमनलो यथा।।

અર્થ - ગુણલિંગવાળા દેવતાઓ વૈદિક કર્મવાળાઓની સત્ત્વમાં જ મુખ્ય મનની જે સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે તે કારણ વગરની ભગવાનની ભક્તિ છે; તે સિદ્ધિથી મોટી છે, જે ભક્તિ ઉદરમાં ગયેલા પદાર્થને જઠરાનલ બાળે છે તેમ અંદરના કોશને નિવૃત્ત કરે છે

—તેમ ત્યાં જ ઓગણત્રીશમા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે

मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये। मनोगतिरविच्छन्ना यथा गङ्गाम्भसोम्बुधौ।।११।।
लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम्। अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे।।१२।।

અર્થ – મારા ગુણ સાંભળવા માત્રથી જેમ ગંગાજીનાં જળની ગતિ સમુદ્રમાં અવિચ્છિન્ન* મળીને રહે છે તેમ સર્વની હૃદયગુહામાં રહેનાર મારામાં મનની ગતિ અવિચ્છિન્ન રહે છે તે નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું લક્ષણ કહલું છે; જે શ્રીપુરુષોત્તમમાં કારણ વગરની અને જેને કાંઈ આડું વ્યવધાન આવે નહીં એવી અર્થાત્ કોઈ કારણથી ભક્તિ નિવૃત્ત થતી નથી તેનું લક્ષણ રહેલું છે.

—ત્યાં કારણ વગર અને અંતરાય પડે નહીં તેવી ભક્તિને નિર્ગુણ ભક્તિ લખી છે. અને સાધનરૂપ શ્રવણાદિક ભક્તિ તો દ્વિતીય સ્કંધમાં કહેલ છે; જેવી કે

(*સમુદ્રમાં ગંગાજીનું જળ મળ્યા પછી તે જળ જેમ સમુદ્રમાંથી જુદું પડીને ચાલતું નથી તેમ મનની ગતિ ભગવાનમાંથી જુદી પડે નહીં.)

तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः। श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यश्चेच्छताऽभयम्।।

અર્થ – તેથી હે ભારતવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ રાજા પરીક્ષિત! સર્વના આત્મા, ઐશ્વર્યાદિક છ ગુણોવાળા, સર્વનું દુઃખ હરનાર અને સર્વ ઉપર જેનો હુકમ ચાલે છે એવા પ્રભુ સાંભળવા યોગ્ય, કીર્તન કરવા યોગ્ય અને સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે.

—એમ કહ્યું છે ત્યાં પ્રીતિથી શ્રવણાદિક થાય છે એમ બતાવવા સારું સર્વના આત્મા છે એમ કહ્યું છે. એટલે પોતાનો આત્મા સર્વને પ્રિય જ હોય છે અને જે પ્રિય હોય તેના ગુણ સાંભળવામાં સ્વાભાવિક પ્રીતિ થાય જ છે. ત્યારે સર્વના આત્મા છે તેથી તેમના ગુણોનું શ્રવણાદિક આનંદથી જ થવું જોઈએ; તે પ્રભુ સર્વના આત્મા છે એમ સમજાય ત્યારે થાય. તેમ ઐશ્વર્યાદિક છ ગુણો પણ ભગવાનમાં સ્વતઃસિદ્ધ છે તેથી તેમનું શ્રવણાદિક કરવાથી સર્વ ફળ સિદ્ધ થાય છે એમ બતાવ્યું છે, તેમ પ્રભુનું શ્રવણાદિક કરવાથી કાંઈ પણ દુઃખ કે પાપ રહેતું નથી એમ બતાવવા સારુ ‘તે હરિ છે’ એમ કહ્યું છે, અને ગમે તે ફળની ઈચ્છા રાખે તે ફળ તો પ્રભુના જ સ્વાધીનમાં છે. તેમની આજ્ઞા સિવાય બીજા કોઈથી ફળ અપાતું નથી એમ બતાવવા માટે તે ઈશ્વર છે એમ કહ્યું છે. જેમ વેદમાં સ્વાધ્યાય ભણવાનો વિધિ (વેદાજ્ઞા) કહેવા માટે વિધ્યર્થનો ટવ્પ પ્રત્યય લખેલો છે, તેમ સર્વના આત્મા ભગવાનના શ્રવણાદિકની પણ આજ્ઞા છે એમ બતવવા સારુ વેદમાં ટવ્પ પ્રત્યયથી શ્રવણાદિકનો વિધિ કહેલ છે. તે પ્રમાણે કરે નહીં તો પ્રત્યવાયી થાય એમ સૂચવવા માટે અહીં પણ तव्य પ્રત્યયથી श्रोतव्यादिक ની આવશ્યક્તા જણાવી છે. તેથી જેમ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः (સ્વાધ્યાય ભણવો) आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः (આત્માનું દર્શન કરવું, શ્રવણ કરવું) ઈત્યાદિક વિધિવાક્ય વેદમાં છે તે અવશ્ય કર્ત્તવ્યતાને બતાવનાર છે, તેમ અહીં પણ श्रोतव्यः (અવશ્ય શ્રવણ કરવા યોગ્ય) कीर्त्तितव्यः (અવશ્ય કીર્તન કરવા યોગ્ય) અને स्मर्त्तव्यः (અવશ્ય સ્મરણ કરવા યોગ્ય) એમ કહ્યું છે તે અવશ્યકર્ત્તવ્યતાને બતાવનાર છે. એવી રીતે ફળરૂપ* ભક્તિ અને સાધનરૂપ** ભક્તિ અવશ્ય કર્ત્તવ્ય છે એવી વેદની આજ્ઞા છે, તેથી તે પ્રમાણે નહીં કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્તનો અધિકાર થાય છે એમ સમજવું એવી રીતે ભક્તિનાં ભિન્ન – ભિન્ન સ્વરૂપ અને ભક્તિની અવશ્યકર્ત્તવ્યતા બતાવીને હવે ગ્રંથની સમાપ્તિમાં નીચે પ્રમાણે બે શ્લોક વડે શ્રીગુંસાઈજી આજ્ઞા કરે છે કે

(*. સ્નેહાત્મક ભક્તિ. ** શ્રવણાદિક ભક્તિ.)

उपास्तिं मन्यन्ते मधुमथनभक्तिं निजकृतार्थतां तत्रोपास्यं परमपुरुषं चापि सुविदः।
द्वयोः सारूप्यात्तदभ्रमहतिकृते मानसगतं मुदा भक्तेर्हंसं प्रकटमकरोद्विट्ठलकृती।।१।।

અર્થ – સંપ્રદાયને જાણનારાઓ પણ મંત્રાદિક વડે ઉપાસના કરવી (એટલે રામમંત્ર તથા ગોપાલાદિક મંત્ર વડે ઉપાસના કરવી) તે મધુદૈત્યને મારનાર ભગવાનની ભક્તિ છે એમ માને છે, તેમજ તે ઉપાસના વડે પોતે કૃતાર્થ છે અને તેમાં ઉપાસના પૂર્ણપુરુષોત્તમની છે એમ પણ માને છે. કેમકે ઉપાસના અને ભક્તિ બન્નેનાં બહારનાં સાધનનું આચરણ સમાન છે. અને તેના સ્વરૂપને જુદું પાડનાર ભાવ તે ભીતરનો ધર્મ છે. તે નહીં જાણવાથી તેવાઓને પણ ભ્રમ થાય છે, જેમ દૂધ અને પાણી તળાવમાં મળી ગયેલ હોય તેને હંસ જુદું પાડે છે, તેમ ઉપા-સના અને ભક્તિનાં સ્વરૂપ પણ વિદ્વાનોના મનમાં મળી ગયેલ છે તે મનમાં રહેલા ભ્રમને મટાડવા માટે સફળ ઉદ્યમવાળા શ્રીવિટ્ઠલનાથજીનું (શ્રીગુંસાઈજી)એ હર્ષ વડે ભક્તિના હંસને પ્રકટ કરેલો છે.(૧)

व्रजामि चरणं मुदा शरणमैहिकामुष्मिके निरस्तनजसंशयो यह इह भाग्यवद्भिः स्मृतः।
व्रजेशसुतपादपङ्कजपरागरागाञ्चितं करोतु सततं हि मां निजतनूजवात्सल्यतः।।२।।

અર્થ – પોતાની બાતમાં સંશયો જેમના નિરસ્ત થયા છે, અથવા પોતાના ભક્તોના સંશયો જેમણે નિવૃત્ત કર્યા છે, અને જેમણે ઘણા પુણ્યો કરેલાં છે એવા ભાગયવાળા પુરુષોએ અહીં જેનું સ્મરણ કરેલું છે એવા (શ્રીઆચાર્ય-જીના) ચરણમાં આ લોક તથા પરલોકના અર્થ માટે હું હર્ષ વડે જાઉં છું; માટે તે ચરણારવિંદ, પોતાના શ્રીઅં-ગથી પ્રકટ થયેલમાં સ્નેહને વશ થઈને શ્રીનંદજીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિંદની રજના રંગથી મને હંમેશાં વ્યાપ્ત કરો.(૨)

इति श्रीमद्गोपीजनवल्लभचरणैकतानश्रीविट्ठलदीक्षितविरचितो भक्तिहंसः संपूर्णः।।

ઉપસંહાર :

ઉપર પ્રમાણે ભક્તિનું સ્વરૂપ સર્વ શાસ્ત્રોથી સિદ્ધ થાય છે તે જાણ્યા સિવાય ઘણા લોકોનો ભક્તિના સ્વરૂપમાં ભ્રમ રહેલો છે; તેથી વાચકવર્ગને આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરવામાં આવે છે કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉદ્ધવજી પ્રત્યે એકાદશ સ્કંધમાં જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ એવા ત્રણ માર્ગ મનુષ્યોના કલ્યાણ માટે બતાવેલા છે તેમાં જ્ઞાનમા-ર્ગના અધિકારીઓ દઢ વૈરાગ્યવાળા કહેલા છે, માટે દઢ વૈરાગ્યવાળા હોય ત્યારે જ્ઞાનમાર્ગનો અધિકાર થાય છે, તે આ સમયમાં થવું કઠિન છે, કેમકે તેવા વૈરાગ્યવાળા ઉપદેશક જ મળતા નથી, અને જ્યાં સુધી વૈરાગ્ય થાય જ નહીં; અને વૈરાગ્ય ન થયો એટલે જ્ઞાનમાર્ગનો અધિકાર તો ક્યાંથી જ થાય? તેમ આજના સમયમાં લોકો જેને જ્ઞાન માને છે અને તેનો ઉપદેશ કરનારને જ્ઞાની માનેછે એ કેવળ ભૂલ જ છે, કેમકે મુખ્ય તો જ્ઞાનોપદેશનો અધિકાર સંન્યાસાશ્રમવાળાને છે તે સંન્યાસાશ્રમ જ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીકૃત લૈંદપળલરુણગૃપ ગ્રંથ પ્રમાણે આજના સમયમાં નથી ત્યાં જ્ઞાનમાર્ગનો ઉપદેશ ક્યાંથી જ રહે? અને કેટલાએક ગૃહસ્થો કે સંન્યાસાશ્રમનો વેશ ધારણ કરનારાઓ ગમે તે જાતના હોય પણ જ્ઞાનીનો ડોળ ઘાલી બે – ચાર સાચી – ખોટી વાતો કરવા લાગે કે ભોળી દુનિયા તેને પરમાત્મા માની તેનાં વચનો ઉપર વિશ્વાસ રાખી આ લોક અને પરલોકનાં સાધનોથી ભ્રષ્ટ થઈ જઈ નાસ્તિકના જેવા તર્ક કરનારાઓ થાય છે. તેમાં કોઈ ગૃહસ્થ તેવી રીતે વાતો કરનાર કે તે બાબતના ગ્રંથો વાંચનાર હોય તો તે ઉત્તમ આસન ઉપર બેસે છે અને સંન્યાસીઓનો વેશ રાખનારાઓને નીચે બેસાડે છે. તેમ સંન્યાસીઓનો વેશ રાખનારા જ્ઞાની હોય તો તે વાંતાથી જેવા હોય છે; એટલે પોતે આશ્રમના ધર્મથી તદ્દન વિરુદ્ધ આચરણ કારનારા હોવાથી બીજાઓને પણ ધર્મભ્રષ્ટ કરી દે છે, (અર્થાત્ વર્ણાશ્રમના ધર્મથી કે ભગવા-

નની ભક્તિથી વિમુખ કરી દે છે,) તેમ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ શ્રીમદ્‍ભગવદ્‍ગીતાજીના તેરમા અધ્યાયમાં કહેલું છે, તેવું જ્ઞાન તેમનામાં હોતું જ નથી તેથી તેઓ નામના જ જ્ઞાની છે, બાકી ખરી રીતે તો તેઓ અજ્ઞાની જ છે. તેવા અજ્ઞાનીઓ ઉપેદશ કરે તે ફલદાયક થાય જ નહીં; માટે તેવા અજ્ઞાની લોકો જ્ઞાનના નામે કોઈ વાતો કરે તો તે વાત ખરી છે કે ખોટી એનું વિવેચન કરી તેની વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ, પણ જ્યાંસુધી જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જાણ્યું ન હોય ત્યાંસુધી ખરું ખોટું જાણવાને તેઓ સમર્થ થતા નથી; માટે ગીતાજીમાં લખેલ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ અહીં બતાવીએ છીએઃ

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम्। आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहाः।।७।।
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च। जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्।।८।।
आसक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु। नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु।।९।।
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी। विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि।।१०।।
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्वज्ञानार्थदर्शनम्। एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यतदोऽन्यथा।।११।।

અર્થ–અભિમાન રાખવું નહીં (એટલે પોતાના ગુણોની મોટાઈના વર્ણનમાં આનંદ રાખવો નહીં) ઢોંગ રાખવો નહીં (એટલે લોકને દેખાડવા સારું ધર્માદિક કરવા બાકી હૃદયમાં ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા નહીં તે ઢોંગ કહેવાય છે, તેવો ઢોંગ રાખવો નહીં) બીજાને પીડા કરવી નહીં, દુષ્ટ વગેરે અતિક્રમ કરે તેનું સહન કરવું, કુટિલપણું રાખવું નહીં, ગુરુનું સેવન કરવું, પવિત્રતા રાખવી (એટલે મૃત્તિકા તથા જળ વગેરેથી બહારની પવિત્રતા અને ભગવત્સ્મરણા-દિકથી અંતઃકરણની પવિત્રતા રાખવી), ક્લેશાદિકમાં પણ ભગવત્પરાયણ રહેવું, ભૂખ તરસ ટાઢ તડકો વગેરે સહન કરીને શરીરાદિકને નિયમમાં રાખવું, ઈંદ્રિયોને ભોગવવાના શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગંધ વગેરે વિષયોમાં વૈરાગ્ય રાખવું, જરૂર અહંકાર રાખવો નહીં, જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે તેને જન્મ થવામાં મલમૂત્રાદિકનો સંબંધ થયો છે, ભગવાનનું વિસ્મરણ થયું છે, શક્તિ ઘયી ગઈ છે, રોગાદિકથી ક્લેશ થાય છે, એ પ્રમાણે દુઃખ અને દોષ થયેલ છે એમ વિચારવું, પુત્ર સ્ત્રી અને ઘર વગેરેમાં આસક્તિ રાખવી નહીં, પોતાને પ્રિય કે અપ્રિયની પ્રાપ્તિ થાય તેમાં ભગવદિચ્છા વિચારીને સરખું ચિત્ત રાખવું, (એટલે પ્રિય મળે ત્યારે હર્ષ કરવો નહીં અને અપ્રિય મળે ત્યારે ખેદ કરવો નહીં) લૌકિક તથા અલૌકિકમાં સદ્‍બુદ્ધિરહિત થઈને મારામાં અનન્યયોગ વડે મારા શરણપ-ણાથી ભક્તિ રાખવી, ભગવાન્ અને ભગવદ્‍ભક્તો દ્વેષ કરનાર જ્યાં ન હોય તેવા દેશમાં રહેવાનો સ્વભાવ રાખવો. જન્મમરણ ધર્મના ક્લેશયુક્ત લૌકિક જીવોની સભામાં પ્રતિષ્ઠા વગેરેની ઈચ્છા રાખવી નહીં, આત્મસ્વરૂપ જાણવામાં નિત્ય ભાવ રાખવો અને *તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થરૂપ ભગવાનને જાણવા. એ પ્રમાણે જ્ઞાનનાં લક્ષણ કહેલ છે તે લક્ષણ જેનામાં હોય તે જ્ઞાન કહેવાય છે અને ઉપર બતાવેલાં લક્ષણોથી ઊલટાં હોય તે અજ્ઞાન કહેવાય છે અને તેવાં ઊલટાં લક્ષણવાળો હોય તે અજ્ઞાની કહેવાય છ.

—એમ ગીતાજીના તેરમા અધ્યાયમાં સાતમા શ્લોકથી અગિયારમા શ્લોક સુધી જ્ઞાનનાં લક્ષણો કહેલ છે તેમાંનું એક પણ લક્ષણ આજના સમયમાં જ્ઞાની કહેવાતા મ્યિભિમાનવાળા લેકોમાં જોવામાં આવતું નથી; તેથી તેઓ જ્ઞાની નથી, પણ અજ્ઞાની છે. તેવાઓના સંગથી ખરું જ્ઞાન મળવાની આશા રાખી જ્ઞાનમાર્ગમાં જવાની ઈચ્છા રાખનારાઓને ઝાંઝવાનાં જળથી તૃષા મટાડવાની ઈચ્છા રાખનાર જેવા જ સમજવા. તેમ આજના સયમાં જે જ્ઞાનીપણાનો મિથ્યા દાવો કરે છે અને જેનેઅજ્ઞાની લોકો જ્ઞાની માનેછે તે લોકો ઉપર બતાવેલા ગીતા-જીના શ્લોકમાં લખેલાં લક્ષણવાળા નહીં હોવાથી અજ્ઞાની જ છે, એટલું જ નહીં, પણ ગીતાજીના સોળમા

અધ્યાયમાં દૈવી સંપત અને આસુરી સંપતનાં લક્ષણો લખેલાં છે તેમાં આસુરી સંપતના લક્ષણમાં જગતને અસત્ય કહેનારને આસુર ગણેલા છે, તો તે પ્રમાણે આજના સમયમાં જે જ્ઞાની કહેવાય છે તે જગતને અસત્ય કહેનાર તેને આસુરીસંપત્તિવાળા ગણવા કે દૈવીસંપત્તિવાળા ગરવા ? એ વિશે પણ બરોબર વિચાર કરતાં આસુરીસંપત્તિમાં ગણવાનો નિશ્ચય થાય તો પછી તેને જ્ઞાની શી રીતે માની શકાય ? એ વિચાર ઉપર આવીશું તો આજના સમયમાં જ્ઞાનમાર્ગ છે જ નહીં એમ સ્પષ્ટ સમજવામાં આવશે તેવી જ રીતે કર્મમાર્ગ વિશે વિચાર કરીએ તો બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણ વેદના અધિકારવાળા હોવાથી કર્મમાર્ગના અધિકારીઓ ગણ્યા છે; પણ જ્યાં બ્રાહ્મણોને યથાર્થ વેદોક્ત સંસ્કાર રહ્યા નથી ત્યાં ક્ષત્રિય કે વૈશ્યને માટે તો કહેવાનું જ શું રહ્યું ? તેથી જ ઘણા-ખરા ક્ષત્રિય અને વૈશ્યો અસંખ્ય પેઢીઓથી વેદના સંસ્કારથી રહિત થઈ ગયા છે. તેવાઓને તો કર્મમાર્ગનો અધિ-કાર રહ્યો જ નથી; પણ પરંપરાથી સંસ્કારયુક્ત બ્રાહ્મણો છે તેમને કર્મમાર્ગનો અધિકાર છે એમ સંભાવના કરીએ તો કર્મમાર્ગ પ્રમાણે વર્તનારા બ્રાહ્મણો છે એમ માની શકાય ખરું, પણ કર્મમાર્ગમાં ચાલનારને શ્રુતિ સ્મૃતિ અને સુત્રાદિકમાં કહેલા ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાની જરૂર છે અને તે ધર્મ વિશે વિચાર કરીએ તો સવારમાં છ ઘડી અથવા ચાર ઘડી રાત્રિ બાકી હોય ત્યારે ઊઠીને પ્રાતઃકાળમાં પ્રભુનું સ્મરણ કરીને દંતધાવનાદિકનો વિધિ છે, તે પ્રમાણે દંતધાવનાદિક કરીને વિધિપૂર્વક સ્નાન કરીને આકાશમાં તારા દેખાતા હોય ત્યાં સંધ્યોપાસન કરવું જોઈએ; તેથી કહેલ છે કે

(*. શ્રીભાગવત્ પ્રથમસ્કંધના દ્વિતીયાધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે વેદમાં બ્રહ્મ એવી રીતે શુદ્ધ અદ્વૈત-જ્ઞાન જે કહેવાય છે તેને તત્ત્વ જાણનારા તત્ત્વ કહે છે; તેથી તત્ત્વનો ખરો અર્થ ભગવાનછે.)

अकाले विहिता या सा संध्या वन्ध्या वधूरिव।।

અર્થ – સમય વિના જે સંધ્યા કરેલી છે તે વાંઝણી સ્ત્રીના જેવી છે એટલે વાંઝણી સ્ત્રીથી ગૃહસ્થાશ્રયના ફળરૂપ સંતતિ થતી નથી તેમ સમય વગર સંધ્યા કરી હોય તો તેનાથી બ્રહ્મત્વરૂપ ફળની સિદ્ધિ થતી નથી. તેથી જ કહેલ છે કે

सप्ताहं प्रातरस्नायी द्विजः शूद्रत्वमाप्नुयात्।।

સાત દિવસ સુધી પ્રાતઃકાલમાં (ચાર ઘડી રાત્રિ હોય ત્યાં) સ્નાન નહીં કરનાર દ્વિજ શૂદ્રપણાને પ્રાપ્ત થાય.

—એમ કહેલ છે તેનો અભિપ્રાય પણ એ જ છે કે ચાર ઘડી પાછલી રાત્રિ હોય ત્યાં સ્નાન કરે તો આકાશમાં તારા હોય ત્યાં સંધ્યોપાસન થાય. આ તો એક પ્રાતઃકાળમાં ઊઠવું, સ્નાન કરવું અને સંધ્યોપાસન કરવું, એટલી જ બાબત આવી તે પણ કેટલાથી બની શકે છે ? એ ઉપર વિચાર કરતાં અગ્નિહોત્રાદિક જે કર્મ-માર્ગમાં આવશ્યક છે તે તો બનવાની વાત દૂર જ રહી. તેમ ત્રણ પેઢીમાં જો સોમપાન થાય નહીં તો તે દુર્બ્રાહ્મણ કહેવાય છે એમ વેદમાં લખ્યું છે; તે વિચારીએ તો – તો દુર્બ્રાહ્મણ સિવાયનો બ્રાહ્મણ (સદ્બ્રાહ્મણ) દષ્ટિએ આવવો પણ મુશ્કેલ છે. વધારે શું કહીએ, પણ એક દિવસ (સૂર્યોદયથી તે આખો દિવસ અને આખી રાત્રિ ગયા પાછો સૂર્યોદય થાય ત્યાંસુધી) કર્મમાર્ગ પ્રમાણે ચાલવાનું તે ક્યાંથી જ બની શકે ? માટે કર્મમાર્ગ પ્રમાણે ચાલવાનું જે કોઈ અભિમાન ધરાવતા હોય અથવા બીજાને તે પ્રમાણે ચાલવાનો બોધ કરતા હોય તે કેવળ પોતે ભ્રમિત થઈ બીજાને પણ ભ્રમના સમુદ્રમાં ડુબાડે છે એમ સમજવું. બાકી કર્મમા પણ આજના સમયમાં સિદ્ધ નથી. ત્યારે હવે શ્રીકૃષ્ણભગવાને ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહેલ જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ એ ત્રણ માર્ગમાંથી ભક્તિમાર્ગ જ કલ્યાણ કરનાર

રહ્યો તે સારુ ભક્તિનું સ્વરૂપ જાણવા માટે ભક્તિહંસ નામનો ગ્રંથ શ્રીગુંસાઈજીએ રચ્યો છે. તે ઉપરથી ભક્તિનું સ્વરૂપ અને તેની મોટૉ સર્વના જાણવામાં આવી શકશે, કેટલાએક લોકોને ભક્તિમાર્ગમાં જ પ્રવૃત્ત કેમ થતા નથી ? એવી શંકાની નિવૃત્તિ માટે તેમજ જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ એમ ત્રણ માર્ગ શ્રીકૃષ્ણભગવાને ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહ્યા છે ત્યાં કહ્યું છે કેઃ

योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योस्ति कर्हिचित्।।

અર્થ – મનુષ્યોનું કલ્યાણ કરવાની ઈચ્છા વડે જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ એમ ત્રણ યોમ મેં કહ્યા છે. તે સિવાય બીજો ઉપાય ક્યાંય નથી.

–એમ કહ્યું છે ત્યાં જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ એ ત્રણ માર્ગ સિવાય બીજો માર્ગ તો કલ્યાણને માટે નથી એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને જ ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહ્યું છે; તેથી જ તે સિવાયનો માર્ગ હોય તે કલ્યાણનો માર્ગ કહેવાય નહીં.
